

Національна академія педагогічних наук України
Інститут педагогіки

В. Ю. Кришмарел

**ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ РЕЛІГІЇ
В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У 7-8-Х КЛАСАХ**

Методичний посібник

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2018

УДК 373.5.016: 94 (477)] (072)* 7-8 кл.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 11 від 27 листопада 2017 року)*

Рецензенти:

Л. Д. Владиченко, доктор філософських наук, заступник директора Департаменту у справах релігій та національностей, начальник відділу релігієзнавчо-аналітичної роботи Міністерства культури України;

М. О. Люшин, кандидат педагогічних наук, вчитель історії Рівненської спеціалізованої школи I-III ступенів «Центр надії» імені Надії Маринович Рівненської міської ради;

Л. І. Курач, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу навчання мов національних меншин та зарубіжної літератури Інституту педагогіки НАПН України.

Кришмарел В. Ю.

Вивчення питань релігії в курсі історії України у 7-8-х класах : методичний посібник / В. Ю. Кришмарел. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. – 96 с.

ISBN 978-617-7724-16-1

Методичний посібник присвячено теоретико-методичним питанням та специфіці формування історичної компетентності з огляду на релігієзнавчий потенціал навчання учнів 7-8 класів історії України. Визначено структуру і зміст складників історичної компетентності, пов'язаних із визначенням питань релігієзнавства, та шляхи їх формування в навчанні історії України в 7-8 класах; подано мотиваційні завдання, запитання, та завдання для обговорення, документи для дослідження, теми для дискусій; наведено приклади тем, в яких при вивченні можна застосовувати потенціал релігієзнавчих знань. Методичний посібник буде корисним вчителям історії, методистам, студентам вищих педагогічних навчальних закладів, викладачам суміжних дисциплін.

УДК 373.5.016: 94 (477)] (072)* 7-8 кл.

ISBN 978-617-7724-16-1

© Інститут педагогіки НАПН України, 2018

© Кришмарел В. Ю., 2018

© КОНВІ ПРІНТ, 2018

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

Актуальні аспекти навчання питанням релігії в знз	6
1.1 Законодавчо-нормативна основа	6
1.2. Теоретико-методичні засади навчання питанням релігієзнавства в знз	8
1.3. Методичні засади формування релігієзнавчого складника у формуванні предметної історичної компетентності учнів	9

Розділ II

Особливості навчання релігієзнавчому складнику: практичні аспекти	14
2.1. Релігієзнавча компетенція як складник навчання історії в знз.....	14
2.2. Проблеми та перспективи навчання питанням релігієзнавства в підручниках з історії України для 7 класів знз.....	18
2.3. Підручники з історії України для 8 класу знз: специфіка навчання питанням релігієзнавства	24

ЧАСТИНА ДРУГА

Методичні рекомендації для 7 і 8 класів знз	30
--	-----------

7 клас

Дохристиянські вірування русичів	31
Римо-католицизм і Русь	32
Розвиток державно-церковних відносин у XIII–XIV ст.....	36

Взаємовпливи православ'я і католицизму у XV ст.....	40
Іудеї в часи Русі	42
Караїми	43
Іслам на території сучасної України в часи Середньовіччя	44

8 клас

Ісламський світ Кримського ханства.....	45
Мусульмани та православні на території сучасної України: взаємодія	48
Релігійні погляди козаків	50
Співпраця козаків і мусульман (наприкінці теми)	51
Вірмени в релігійній історії України	52
Роми України XVI–XVIII ст., релігійні погляди	55
Іудеї на території сучасної України.....	59

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Феномен української релігійної культури

та сакрального мистецтва	66
Основні поняття.....	66
Вплив язичницьких вірувань.....	69
Мова та релігійна культура	70
Об'єкти мистецтва та релігійна культура.....	71
<i>Архітектура</i>	71
<i>Живопис</i>	76
<i>Література</i>	83
Сучасне релігійне життя в Україні	88

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ I

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ ПИТАННЯМ РЕЛІГІЇ В ЗНЗ

1.1 Законодавчо-нормативна основа

Зміни, які відбуваються у світовому культурному просторі в сьогоденні, відзначені особливою роллю релігійних факторів. З одного боку, спостерігається тенденція до де-сакралізації щоденного життя, відділення релігійного життя від державного, проте, з іншого боку, значення релігійної самоідентифікації та культуротворчих чинників релігії, її інтегруючої та дезінтегруючої функції, особливо в світлі змін світоглядних парадигм європейського населення, є незаперечними. Відповідно, хоча конфлікти не можуть бути релігійними за своєю суттю, маючи в основі політичні, економічні тощо чинники, але значення саме релігійного чинника є одним з найдієвіших для залучення громадськості.

Зважаючи на лінійну систему шкільної історичної освіти та особливості викладу вітчизняної історії, необхідно відзначити не завжди достатнє висвітлення питань, пов'язаних з релігійними чинниками. Це проявляється як у поясненні подій, так і в обґрунтуванні світоглядних змін. При чому на сьогодні це питання є актуальним як для України, так і для інших європейських держав, де також останнім часом активізуються питання та суспільні реакції (включно до позовів та рішень судів) щодо обсягу та форми релігії в державних закладах освіти (особливо в школах). Ситуація значно змінилася протягом останніх десяти років, і здебільшого через судові рішення. Також можливості навчання релігії в державних школах було приділено увагу Комітету з прав людини ООН. Зокрема, в коментарях (1993) № 22 (48) до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966) було встановлено, що викладання релігії та етики дозволено, якщо воно відбувається нейтрально та об'єктивно. Логічним наслідком є те, що навчання одній релігії неприйнятне, якщо батькам або опікунам не пропонується альтернативи. При чому мова йде саме про взаємозв'язок багато релігійних чинників, внутрішньорелігійні конфлікти, взаємодомовленості між релігійними лідерами тощо, що зазвичай залишається поза увагою учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Саме для виховання толерантності, поваги до носіїв інших світоглядних принципів та неприйнятності конфліктів на основі релігійних питань розгляд таких прикладів в історичних реаліях є необхідною умовою формування та становлення демократичного суспільства, яке визнає свободу совісті та віросповідання. Зважаючи на складність та багатомірність взаємовідносин між державою та релігійними організаціями, на висвітлення цього питання має бути виділено достатню кількість часу та тематичного опрацювання, адже це є основою виховної, освітньої та інших суспільних систем України. Загальна тенденція викладу особистого внеску в розвиток історичних подій на території сучасної України лише до списку в кілька прізвищ є неприпустимим спрощенням.

Зазначені тенденції знайшли своє відображення у пояснювальній записці до чинної (затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України № 52 від 13 січня 2017 р. і № 201 від 10 лютого 2017 р.) навчальної програми для загальноосвітніх на-

вчальних закладів з історії України та всесвітньої історії для 5–9 класів. Зокрема, відповідно до компетентнісного потенціалу предмету в зазначеному аспекті найбільш вагомим є виокремлення дев'ятої ключової компетентності «Обізнаність та самовираження у сфері культури», яка передбачає «Уміння: образно мислити та уявляти; інтерпретувати твори мистецтва; розвивати власну національно-культурну ідентичність у сучасному багатокультурному світі; окреслювати основні тенденції розвитку культури в минулому та сьогодні; використовувати мистецькі артефакти для пізнання минулого, осмислювати твори мистецтва в історичному контексті; зіставляти досягнення української культури з іншими культурами; виявляти вплив культури на особу та розвиток цивілізації. Ставлення: свідоме збереження і розвиток власної національної культури, повага до культур інших народів; відповідальна поведінка та піклування про пам'ятки української і світової культури; відкритість до міжкультурного діалогу. Навчальні ресурси: твори мистецтва, творчі проекти, інтерактивні заняття в музеях, галереях тощо». Оскільки релігія в освітньому просторі в аспекті вивчення в державних школах розглядається переважно як явище культури, яке має безпосередній вплив практично на всі сфери життя людини (соціальну, політичну, наукову тощо), а також безпосередньо пов'язана з величезним масивом творів мистецтва, то вважаємо, що зазначена компетентність має безпосереднє відношення до в тому числі релігієзнавчого у своїй суті наповнення деяких аспектів змісту розділів вищезазначеної програми. До виокремленого узагальнення приходимо не лише шляхом логічних умовиводів, але й на основі твердження у тому ж таки документі («Міжпредметні та предметні змістовні лінії») в контексті розкриття змістовної лінії «Культурна самосвідомість», що «Учні 7–9 класів орієнтують усвідомлювати себе носіями і продовжувачами певної культури, розуміти важливість міжкультурного спілкування і співробітництва, з повагою ставитися до представників інших культур; розуміти значення культурної традиції для розвитку суспільства». В зазначеному контексті слово «культура» є повністю співзвучною «релігією». (в смислового значенні нерозривності самоідентифікації людини як *homo religiosus* в розумінні М. Еліаде.

Звісно, така увага активізувала теоретичні дослідження. Наприклад, питанням викладання релігієзнавчих або духовно-етичних за своїм спрямуванням курсів присвячено роботи І. Галицької, П. Козирева, І. Метлика, Є. Шестуна. Хоча часто важливішим стає правовий аспект таких курсів, тому на увагу заслуговують дослідження Е. Аскерова, Г. Друзенко, Р. Підпригори, І. Понкіна, Л. Филипович. Якщо ж звертатися до теоретичного виміру методологічного обґрунтування, одними з найбільш вагомими є розробки Р. Голдмана, М. Грімміта, Д. Джарвіса, Г. Лоукса, Н. Смарт, Д. Халла.

І хоча основна нормативна вимога відповідає запиту сучасного суспільства, реалізація на рівні змістовної та результативної складової вищезазначеної чинної програми не в повній мірі відповідає очікуванням в аспекті релігієзнавчих у своїй суті знань. З огляду на те, що зміни до програми було внесено після проведення конкурсу підручників (і їх відповідного поширення), а полірелігійний підхід ніколи не був характерним для шкільних підручників в Україні, ситуація як зі змістовним наповненням, так і з методичним забезпеченням навіть тих незначних вкраплень, які виділено у відповідних розділах програми, наразі є вкрай складною.

Саме з огляду на це необхідно конкретизувати та методично вивірити навчання учнів питанням релігієзнавства в курсі історії України 7–8 класів. Цей період є визначальним для формування як ключових, так і предметних компетенцій, пов'язаних з вивченням історії в школі. Питання релігієзнавства дозволяють зробити їх більш цілісними, посилити міжпредметні зв'язки та забезпечити практичне впровадження компетентнісного підходу.

Зважаючи на недостатність висвітлення питань, пов'язаних з релігією, в 7–8 класах загальноосвітніх навчальних закладів, необхідно розширити та методологічно обґрунтувати теми та матеріали, виходячи із засад компетентнісного підходу, який забезпечує можливість переведення фактичних знань у цінності. Особливо важливо це робити з огляду на сучасну ситуацію в Україні, через висвітлення причин різної самоідентифікації та можливостей інтегративних процесів між представниками різних груп. Це передбачає детальнішу увагу до таких питань, як, наприклад, «Релігія та політика», «Релігія та освіта», «Релігія та національна самосвідомість», «Патріотизм та релігійність» тощо.

1.2. Теоретико-методичні засади навчання питанням релігієзнавства в зніз

В основу посібника покладено основні методи та принципи: об'єктивності, історизму, дуальності й загальнолюдськості, які складають основу сучасних релігієзнавчих та педагогічних досліджень, а також загальні та спеціальні методи наукового пізнання в галузі гуманітарних та суспільних наук, серед яких: аналіз (для визначення трансформацій парадигм світосприйняття), синтез (для співставлення результатів та окреслення тенденцій), ідеалізація (для забезпечення можливості логічних побудов та типологізацій), формалізація (для виокремлення ключових рис досліджуваних понять та парадигм). Також з необхідністю використано компаративний підхід, завдяки якому виділяються ключові риси досліджуваних понять та співставляються результати, методи історизму, які дозволяють врахувати загальні історико-культурні реалії, та структуралізм, що надає можливість пов'язати характерні риси та зробити типологізацію, а також порівняльно-аналітичного метод, який дозволяє виокремити основні зміни і вивести співмірності в функціонуванні.

Увага до релігійних чинників в історії приділялася при розгляді ключових подій здавна, навіть походження релігії пов'язувалося з діяльністю конкретних політичних лідерів, які змінювали звичний плін життя своїх підданих, що з часом призвело до їх обожнення. Для певних періодів історії (наприклад, Середньовіччя в Європі) ключові події є нерозривним наслідком релігійних за формою причин. Проте в подальшому, особливо з огляду на позитивістську тенденцію до применшення ваги філософії та релігії (спрямування на «науковість» залишалось одним з провідних практично до кінця ХХ ст., що й спричинило низку «атеїстичних» та «містичних» активізацій), увага до ролі саме релігійних чинників стає все меншою. Хоча це не завжди є виправданим. Яскраво це можна проілюструвати на прикладі України, де національна самоідентифікація часто поєднується з усвідомленням приналежності до певної релігійної течії, яка, проте, різниться в залежності від регіону, тож і єдності в цьому питанні не може бути.

Відаючи належне поліконфесійності, яка завжди була характерною для етнічних українських земель, недостатність уваги, яка приділяється іншим конфесіям

християнства, не кажучи вже про інші релігійні течії, порівняно з православ'ям та греко-католицизмом, є неприпустимим, особливо у загальноосвітніх закладах. Загальнонаукові принципи толерантності, неупередженості та об'єктивності є особливо актуальними у висвітленні питань як історичних, так і релігійних.

Найбільше зазначеною проблематикою займаються вчені-релігієзнавці, які спеціалізуються на історії релігій в Україні (наприклад, В. Бондаренко, А. Колодний, В. Єленський та ін.). Практично в кожному підручнику з релігієзнавства для вищої школи є розділ «Історія релігій в Україні» (або подібний), не кажучи вже про спеціалізовані монографії з цієї теми. Проте, в шкільній програмі увага до релігійних чинників є недостатньою. Зокрема, програмою з історії України для 7–8 класів передбачено вивчення лише християнства в аспекті його виникнення, становище духівництва на українських землях в складі інших держав, реформаційні та контрреформаційні рухи тощо. При цьому взагалі не виділено проблем іудаїзму та ісламу, хоча представники цих релігій здавна впливають на політико-історичну ситуацію на українських землях. Відповідно, необхідно розуміти світоглядні причини тих чи інших поглядів, рішень тощо. Саме на це спрямовано вивчення питань релігієзнавства в курсі історії України.

В той же час, програма з історії України є досить насиченою, і для підлітків (а саме — для учнів 7–8 класів) перенавантаження фактологічною інформацією призведе лише до погіршення засвоєння, а не до подолання тих проблем, про які йшлося вище. Відповідно, вивчення питань релігієзнавства має базуватися в першу чергу на компетентнісному підході, який дозволяє не лише формувати ключові компетенції учнів, але й сприяти цілісному формуванню предметних.

1.3. Методичні засади формування релігієзнавчого складника у формуванні предметної історичної компетентності учнів

Особливості історичної компетентності, її складових, вимірювання рівнів їх сформованості тощо розроблені на сьогодні досить детально як із загальнопедагогічної, так і з практичної точки зору у відповідних публікаціях К. Баханова, В. Власова, О. Луніки, П. Мороза, О. Пометун, А. Приходько, Г. Фреймана та ін. Проте, в нашій країні приділяється вкрай мало уваги розробці потенціалу релігієзнавчого складника в циклі суспільствознавчих предметів у школі, практично не розроблено теоретичні та методичні аспекти. Поодинокі дослідження (наприклад, М. Люшина, О. Муляр) зачіпають лише окремі виміри, а теоретичні роздуми академічного рівня (наприклад, Т. Котляррової, В. Хромця) акцентують увагу на вищій школі. З огляду на це, єдиною сферою, яка на сьогодні в Україні є більш ретельно забезпеченою як з точки зору теоретико-методичних, так і навчальних публікацій, є предмети духовно-морального спрямування, які, в переважній більшості випадків, містять яскраво виражену не релігієзнавчу, а релігійно-катехітичну складову (наприклад, розробки В. Жуковського тощо).

Актуальним є висвітлення зрізів історичного розвитку, яким зазвичай приділяється недостатньо уваги в підручниках, а відповідно — й на уроках: культурологічного, соціологічного, релігієзнавчого. Це пов'язано з тим, що здебільшого такі теми входять до варіативного компоненту програми, на розсуд вчителя, тож не є методично, змістовно та мотиваційно малообґрунтованими. Проте, вкрай мало уваги приділено безпосеред-

ньо «опануванню спілкування у сфері релігійних відносин»¹, що є не просто необхідністю з огляду на вимогу документів, а компетентністю, яка є ключовою у сучасному світі не просто глобалізованого мультикультурного спілкування, але й яскраво вираженого полікультурного суспільства, де процеси інтеграції та дезінтеграції напряму пов'язані з само ідентифікацією, в тому числі й за релігійною ознакою. На сьогодні така ситуація стає все більш актуальною не лише для світу в цілому, європейських країн з посиленими еміграційними рухами та релігійно-політичними рухами, але й для України зокрема. Саме тому необхідно більш ретельно в загальноосвітньому процесі загалом, конкретно ж — у суспільствознавчих предметах, а з огляду на специфіку погодинно-тематичного розподілу інваріативної частини, — в шкільному предметі «Історія» посилювати формування ключової компетентності, пов'язаної з релігієзнавчою складовою.

З огляду на мультиетнічність та поліконфесійність українського суспільства, необхідним є врахування цінностей, в тому числі релігійних, представників різних спільнот. Саме тому потрібно на уроках історії розвивати учнівську допитливість та увагу, вчити ставити запитання та отримувати відповіді на питання щодо релігії, етики та світу в цілому, а не лише засвоювати готові знання. Історія в цілому та курс історії України зокрема мають значні можливості культурологічного та навчально-виховного спрямування.

Виключення релігієзнавчих у своїй суті знань (неналежна увага до них) позбавляє можливості цілісного ефективного функціонування також громадянської компетентності, що Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти визначається як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства», одним з визначальних якого є свобода совісті та віросповідання та загальнокультурної компетентності (яка розуміється як «здатність учня аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності»).

Необхідно враховувати, що Державний стандарт освітньої галузі «Суспільствознавство» передбачає багатоаспектність викладу — вивчення різних вимірів громадянського життя та релігії (морально-етичного, соціального, культурного тощо) та багатоперспективність — вивчення з погляду різних суб'єктів (віруючих конкретної релігії, представників різних культурних спільнот тощо).

Сучасні підручники з історії України орієнтуються переважно на хід державотворення, проте історія — це не лише процес національної та територіальної самоідентифікації, тому цілком логічною є потреба розширити змістовну частину при навчанні саме за рахунок введення культурологічних фактів, в тому числі й релігієзнавчого характеру.

Зважаючи на відділення церкви від школи та світський характер державних навчальних закладів (Закон України «Про освіту», ст. 9), досить часто постає питання про обсяг та теми викладу релігієзнавчих за своєю суттю знань. Зважаючи на наявність у програмі загальноосвітньої школи курсів морально-духовного спрямування,

1. Згідно визначення загальнокультурної компетентності, яка відноситься до ключових і виокремлена на основі міжнародних та національних досліджень в Україні: загальнокультурна (комунікативна) компетентність передбачає опанування спілкуванням у сфері культурних, мовних, релігійних відносин; здатність цінувати найважливіші досягнення національної, європейської та світової культур.

зупинимося на викладі фактичного історичного та соціологічного матеріалу, який здебільшого припадає на «Історію України» та «Всесвітню історію».

Відаючи належне поліконфесійності, яка завжди була характерною для етнічних українських земель, недостатність уваги, яка приділяється іншим конфесіям християнства, порівняно з православ'ям та греко-католицизмом, не кажучи вже про інші релігійні течії, є неприпустимою. Загальнонаукові принципи толерантності, неупередженості та об'єктивності є особливо актуальними у висвітленні питань як історичних, так і релігійних. Звичайно, на уроках історії має бути зроблено акцент не на духовно-етичні аспекти тих чи інших віровчень, а на наслідки їх проявлення для того чи іншого хронологічно-територіального етапу. Таким чином, основний акцент при викладі релігієзнавчих питань на уроках історії, має бути зроблено на історію релігії та соціологію релігії. Саме ці галузі релігієзнавства дозволять адекватно висвітлити злет національної свідомості, специфіку духовного життя, не кажучи вже про релігійну активність (воєнно-політичні події в Європі та Азії). При чому мова йде саме про взаємозв'язок багатьох релігійних чинників, внутрішньорелігійні конфлікти, взаємодомовленості між релігійними лідерами тощо, що зазвичай залишається поза увагою учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Зважаючи на складність та багатовимірність взаємовідносин між державою та релігійними організаціями, на висвітлення цього питання має бути виділено достатню кількість часу та тематичного висвітлення, адже це є основою виховної, освітньої та інших суспільнозначущих систем України.

Саме для виховання толерантності, поваги до носіїв інших світоглядних принципів та неприйнятності конфліктів на основі релігійних питань розгляд таких прикладів в історичних реаліях є необхідною умовою формування та становлення демократичного суспільства, яке визнає свободу совісті та віросповідання.

З огляду на завдання виховання полікультурної взаємоповаги, розуміння і поваги до інших світоглядів (як релігійних, так і світських), особливе значення має дидактично обгрунтоване навчання релігієзнавчого компоненту в загальноосвітніх навчальних закладах. Мова йде про використання активних форм навчання — дискусії, дебатів тощо (в основному вони базуються на вже добре розроблених та зарекомендованих з вдалої сторони методах «Мікрофон», «Ажурна пилка», «Мозковий штурм»). Іншим шляхом, є застосування так званого «Методу проєктів». Цей спосіб, який було розроблено вже майже століття тому, незаслужовано мало використовується у шкільному навчанні, хоча має великий потенціал, дозволяє задіяти практично усіх учнів, враховуючи їхні особистісні особливості, а також дозволяючи повною мірою використати та вдосконалити навички критичного мислення. Цей метод полягає в отриманні знань на основі практичної діяльності, яка поступово ускладнюється. З огляду на релігієзнавчу проблематику такий метод є надзвичайно виправданим в аспекті соціологічних досліджень — учням можна запропонувати розробити та опрацювати анкети для визначення, наприклад, релігійної та етнічної приналежності знайомих, співставити ці результати з картою місцевості (якщо це є прийнятним за наявними даними), прослідкувати зміни у часі (особливо ж якщо зробити акцент на опитування різних поколінь). Загалом, сфера використання може бути досить різноманітною — в тому числі, робота з документальними даними (як розміщеними

у підручниках, так і тими, які підготовлені вчителем або знайдені в результаті самостійного пошуку учнями), проектування розвитку ситуації тощо. Якщо ж окреслити сучасніші європейські тенденції, то варто звернути увагу на розвиток проектів у вигляді кейс-методів (кейс-стаді).

При цьому не варто забувати про використання давно відомих та добре зарекомендованих методів. Наприклад, мова йде про дискусію, яка задовольняє одразу кілька вимог до навчання. Якщо дискусія проводиться неформально (учень озвучив свою доповідь, далі наступний, і контакту між ними немає), то дозволяє реалізувати одразу кілька завдань — розвиток творчого мислення та риторських навичок (при виголошенні доповіді), критичного та творчого мислення (при підготовці та аналізі матеріалу), толерантного та уважного ставлення до колег (навіть якщо думки є протилежними), або навіть відчутти себе в ролі вчителя, який розкриває нову, мало відому інформацію (що є вкрай корисним з точки зору виховання учнів і дозволяє, за їх власним висновком, зрозуміти дорослих). Звісно, використання дискусії вимагає також значних навичок і від учителя — вміння керувати логікою порядку доповідей, ставити корегувальні або проблемні питання. Проте, насамперед, це вимагає особисто-орієнтованого навчання — учень і вчитель при використанні цього методу є рівноцінними партнерами з метою поглиблення та розуміння суперечливих проблем або точок зору. Тож, в першу чергу, мова йде про діалогічність учителя, його вміння поставити відкрите питання, яке може мати кілька варіантів правильних відповідей.

Виходячи з вищевикладеного, для висвітлення релігієзнавчих компонентів у курсі історії вчителі не будуть змушені витрачати час та зусилля на опанування незвичних методів чи побудови уроків — вони є спільними для всієї галузі «Суспільствознавство». Однак, необхідність включення цих компонентів є назрілою як за запитом суспільства, так і за сучасними вимогами гуманітарного розвитку.

Звісно, які б методи навчання не застосовувалися, це має відбуватися на основі між-дисциплінарного та мільтикультурного підходу, що є єдино можливим в умовах сучасної шкільної освіти. Зокрема, література, суспільні науки, філософія, природничі науки не можуть бути лише окремими блоками, саме історія в різних своїх проявах здатна слугувати тими пов'язувальними ланцюжками, які роблять зміст освіти цілісним.

Що стосується викладу знань, які містять безпосередньо релігійний компонент, то необхідним є дотримання наступних положень:

- Основний інформаційний зміст має засновуватись на науковому підході до вивчення релігій;
- Термінологічно виважений виклад, нейтральні та несуперечливі дефініції основних понять;
- Цитування священних текстів за виданнями, що є офіційно визнаними представниками відповідних релігій;
- Суттєва частина виховного та навчального матеріалу має базуватись на прикладах, літературних прикладах, апелюванні до творів мистецтва тощо;
- Якомога ширше застосування інтерактивних методик, особливо в позакласній роботі (співпраця з родичами, друзями тощо);
- Ілюстративний матеріал повинен бути широко включений у навчальний процес;

- Уникати оціночних суджень щодо істинності чи хибності тих чи інших світоглядних позицій (окрім яскраво неприйнятних — фашизму тощо), за необхідності використовувати лише прийнятність чи неприйнятність їх в сучасних умовах;
- При наявності суперечливих норм звертати увагу на контекст.

Залучення основ критичного мислення дозволить сформулювати ставлення до цінностей не лише як до настанови, але й як до раціонально обґрунтованого та внутрішньо сприйнятого знання людства.

В цілому ж у викладі матеріалу рекомендовано особливу увагу приділяти тому, що в широкому сенсі слова називають «загальнолюдськими цінностями». Наприклад, шанобливе ставлення до священних для людини місць (належний одяг, тиха розмова або мовчання і т.д.), поважливе ставлення до старших (літніх) людей, схожа поведінка в сімейному колі на свята та у дні скорботи у представників різних релігійних традицій тощо. При цьому необхідно зважати на те, що переважна кількість найпоширеніших на сьогодні релігій є позаетнічними, тобто практично будь-який новий знайомий може виявитися будь-ким за віросповіданням, тому неповажливе відношення до якоїсь течії та її представників в цілому може завадити потенційно можливій дружбі чи співпраці (підтвердити та закріпити моральну основу допоможе пригадування історії про доброго самаритянина).

Та навіть за дотримання всіх вищезазначених рекомендацій залишається найбільша проблема аксіологічного характеру: як пояснити існування інших релігій та релігійних течій (а особливо — конфесій), якщо кожна з них претендує на володіння істиною. Для того, щоб не спровокувати появу внутрішньокolleктивних або внутрішньородинних конфліктів, вчитель має, перш за все, залишатися на основах наукового світогляду. Ми можемо дослідити форми прояву релігійної віри у вчинках та повсякденні людини, проте ми не маємо права оцінювати їх як істину або хибу, хоча повинні вказати на неприйнятність тих чи інших норм за умов сучасності (і пояснити, чому, використовуючи маєвтику — коли внаслідок влучних питань вчителя учень сам приходить до відповіді, а не через тиск авторитетом чи повторення наперед наведених тверджень).

Також важливо кілька разів у викладі матеріалу зазначити, що релігійна традиція може мати суперечливі норми або приклади (наприклад, учні вже можуть знати про те, що княгиня Ольга є святою в православній традиції, але вона жорстоко помстилася за смерть свого чоловіка, що суперечить християнській нормі про прощення та смиренність), проте це не означає, що вони хибні, а вказує на необхідність врахування контексту.

Узагальнюючи, виділемо наступне:

- Питання релігії мають висвітлюватися виключно на основі фактів, які можуть надаватися різними науками (соціологією, історією, психологією, економікою тощо).
- Релігієзнавчий компонент у шкільній освіті покликаний не сприяти катехізації чи атеїзації, а надати можливість для толерантного та незаангажованого осмислення питань, пов'язаних із релігією, які є важливими як для розуміння змін світоглядних парадигм та відповідної зміни в діяльності як у повсякденні, так і для осмислення ситуації сьогодення та тенденції розвитку в майбутньому (наприклад, дозвіл чи заборона будівництва культових споруд у місцях,

які мають нове культурне наповнення тощо; зв'язок між релігійною та етнічною самоідентифікацією; відносини між релігією та державою).

- Методи, які дозволяють впровадити релігієзнавчий компонент в історичну освіту, є як загальнонаукові, так і інноваційні (робота в кейс-проектах, дискусії, власні дослідження тощо), які не потребують спеціальних навичок для вчителів історії.

Використані джерела:

1. Державний стандарт базової і повної середньої освіти (чинний) [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9>.
2. Закон України «Про освіту» (чинний) [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
3. Рекомендація Рес (2001) 15 Про викладання історії у XXI столітті в Європі [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r%282001%2915.htm>

РОЗДІЛ II

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ РЕЛІГІЄЗАВЧОМУ СКЛАДНИКУ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

2.1. Релігієзнавча компетенція як складник навчання історії в низ

Узагальнюючи загальноприйняті на сьогодні підходи, можна зазначити, що релігієзнавча компетенція визначається обсягами, затвердженими відповідними документами для фахівців, які отримують відповідну вищу освіту — навчальними програмами, вимогами до рівня бакалаврів і магістрів тощо. При цьому актуальним лишається поділ на історію, філософію, соціологію, психологію, феноменологію та географію релігії². При цьому релігієзнавчу компетентність можна розглядати як здатність зрозуміти відповіді на наступні питання³:

- 1) Чи маєте релігійні вірування? (тобто, усвідомлення певного феномену саме як релігійного, відмежування його від ідеології чи світогляду);
- 2) Що дає надію і підтримку у складних життєвих ситуаціях? (і чи сприймаються ці ситуації як наслідок «Божої кари», «карми», «гріховності» тощо);
- 3) Чи є великою роль у повсякденному житті громади (релігійної), з частиною якої відбувається самоідентифікація? (в якості підтримки, обмежувача/наглядача тощо);
- 4) Чи накладають такі погляди певні обмеження? (прийнятність танців, переливання крові, вживання будь-яких стимулюючих речовин (в т.ч. кави і чаю, не лише алкогольних чи наркотичних) тощо).

2. Це класичний підхід до тлумачення галузей релігієзнавства, який різнить в залежності від країни та наукової традиції, проте, навіть за невизнання окремої галузі (напр., етнології чи антропології релігії) елементи її знань та методології досліджень використовують беззаперечно при дослідженні відповідних аспектів. Тому вважаємо за доречне використовувати при подальшому теоретичному розгляді саме такий поділ без додаткових обґрунтувань обраної класифікації.

3. Узагальнюючи підходи, запропоновані Дж. Л. Гріффітом та М. Е. Гріффітом (Griffith J. L., Griffith M. E., див. 12) та К. Пучальськи (Puchalski S., див. 13), оскільки саме вони демонструють виміри релігієзнавчої компетентності, а не компетенції фахівців-релігієзнавців.

Таким чином, можемо погодитися з Є. Нікольським відносно того, що в релігієзнавчу компетентність фахівця можна розглядати як таку, що «дозволяє людині в гуманістичному ключі вірно та раціонально сприймати релігійні явища і факти універсального світу, оцінювати їх і діяти відповідно до цього, не спричиняючи соціальної, психологічної, моральної шкоди ані собі, ані оточуючим людям» (див. 9). Конкретизуючи її складники, вважаємо за доречне⁴ використати наступну конкретизацію: готовність використати релігієзнавчі у своїй суті знання, вміння та особисті якості (доброзичливість, вміння приймати інших, зокрема, враховувати світоглядні погляди інших) в професійній діяльності та у міжособистісному спілкуванні (див. 3).

При цьому необхідно звернути увагу на те, що релігієзнавча компетенція визнається необхідною для фахівців різного спрямування, і починати її формування необхідно в рамках загальнокультурної компетентності ще у загальноосвітніх навчальних закладах. Адже саме оволодіння нею забезпечить «вміння розрізняти різні конфесії одну від одної, усвідомлювати принципи розбіжності між ними, знати історію зародження та розвитку тієї чи іншої релігії, вміння знаходити необхідну інформацію з достовірних джерел та аналізувати її, розуміти значення та роль релігії і церкви в історичному минулому та сьогоденні, вміння виявити тоталітарну секту та дати аргументовану відповідь її представникам, знати основи церковного етикету і вміти застосовувати його на практиці, вільно орієнтуватися в церковному середовищі тощо» [2, с. 9].

Оскільки релігієзнавча складова змісту в державних школах в Україні найповніше представлена в курсі історії (детальніше цю проблематику розглянуто у інших публікаціях автора, див. 6, 8), і саме історична компетентність є найбільш повно розробленою з теоретичної точки зору, то у прикладах здебільшого зупинятимемося саме на ній.

Історична предметна компетентність передбачає опанування такими її складниками: хронологічним, просторовим, логічним, інформаційним, аксіологічним. З огляду на структуру академічного релігієзнавства прослідковуємо, як ці складники можуть бути сформовані у загальноосвітніх навчальних закладах на релігієзнавчому змісті шкільних курсів історії: хронологічний складник є вихідним для усвідомлення перебігу історії релігій; просторовий — для географії релігій; логічний та інформаційний — у соціології та психології релігій; аксіологічний — у опануванні учнями філософії та феноменології релігій. Ми визначаємо релігієзнавчу компетентність у загальноосвітніх навчальних закладах як частину історичної предметної компетентності, що має тотожні основні складники і може формуватись на тих самих методичних основах.

Проілюструємо це прикладом. В констатувальному дослідженні теми «Особливості методики компетентісно орієнтованого навчання окремих курсів історії та правознавства у 6–9 класах» нами було проведено опитування учнів 7 класів (25 учнів). Одним із перших було питання про те, чи міг князь Володимир як державну релігію обрати не християнство і чому. 40% опитаних відповіли невірно («ні»), 36% відповіли правильно («так»), але без пояснення.

4. З огляду на загальноосвітню проблематику даної статті та характер «Релігієзнавства» як загальнопрофесійної дисципліни у цілому ряді вузів щодо негуманітарних спеціальностей (напр., медичних (особливо психологічної спрямованості), юридичних, PR-менеджерів та зв'язків з громадськістю тощо (див. 3, 9, 13, 15)).

Такі результати засвідчують, що учні: а) не усвідомлюють і не вміють пояснювати політико-економічні причини прийняття християнства та не враховують, що іслам вже мав значну територію поширення і був суттєвим чинником в тому числі і для Русі (логічний складник предметної компетентності); б) не вміють застосовувати положення історичних документів до пояснення фактів (не орієнтуються у текстах, в яких ідеться про відповідні події, як-то враження Володимира від Собору Софії у Константинополі тощо) (інформаційний складник).

Дослідження дозволяють стверджувати, що у межах предметної історичної компетентності, окрім названих складників, на релігієзнавчому змісті шкільних курсів історії в учнів мають формуватись і інші елементи, зокрема здатність:

- відрізнити основні релігійні течії та напрямки за їх специфікою (зовнішньою атрибутикою, поведінковими аспектами (система дозволів та табу));
- впізнавати та характеризувати основні здобутки мистецької культури людства, які мають релігійну основу (визначні храмові комплекси, образотворчі та музичні твори, пам'ятки літератури тощо);
- знати та адекватно застосовувати основні норми релігійного етикету (чи треба знімати/вдягати головний убір/взуття при вході у храм певної релігійної течії; чи можна їсти/пити певні продукти в присутності представників певних релігійних течій, щоб не образити чи не знітити їх тощо);
- застосовувати фактичні знання про історичний поступ і особливості розвитку та впливу певних релігійних течій при проведенні досліджень та в процесі застосування критичного мислення (для врахування багатоаспектності дій/чинників/наслідків);
- враховувати світоглядні погляди інших у міжособистісному та подальшому професійному спілкуванні.

Окреслені елементи історичної компетентності учнів, що формуються на релігієзнавчому змісті, сформульовані у загальному вигляді і потребують уточнення з огляду на конкретну тематику навчального матеріалу і специфіку віку учнів, тому наведені для окреслення завдань її формування, їх структурування і подальшого уточнення.

Цей лише поверхневий аналіз засвідчує, що засвоєння релігієзнавчої частини історичного навчального матеріалу потребує більш ретельної уваги. В іншому випадку суттєво знижується рівень історичної компетентності учнів, а також слабо формується ключова загальнокультурна компетентність.

Таким чином, приходимо до висновку про те, що навчання історії у загальноосвітніх навчальних закладах поки що не забезпечує використання потенціалу формування релігієзнавчого змісту у формуванні історичної компетентності учнів. Адже це є не лише вимогою законодавчо-нормативних документів, але й нагальною потребою для повноцінної діяльності сучасної людини у всіх сферах свого життя. На сьогодні це потребує особливого врахування того комплексу знань, поведінкових актів та аксіологічних висновків, які мають у своїй суті врахування релігійної складової (в культурі, політиці, медицині, міжособистісних відносинах тощо). З огляду на вищевикладене, подальші дослідження у зазначеній сфері мають зацентрувати увагу на розробці методичного забезпечення формування релігієзнавчої компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Використані джерела:

1. Баханов К. Учнівські компетенції як складова програм з історії для 12-річної школи / К. О. Баханов // *Історія в школах України: Наук.-метод. журнал.* — 07/2004. — №7. — С. 7–11.
2. Божко О. О. Яким має бути сучасний курс з «Основ релігієзнавства» у школі // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету — 2013», 16–17 квіт. 2013 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. — Ч. 5. — С. 8–11.
3. Гридина В. В., Михелькевич В. Н. Разработка и обоснование кластера религиозедческих компетенций будущих специалистов по связям с общественностью // *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология.* — № 2, 2012. — С. 89–91.
4. Державний стандарт базової і повної середньої освіти (чинний) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9>.
5. Закон України «Про освіту» (чинний) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
6. Кришмарел В. Ю. До питання про впровадження релігієзнавчого компоненту в курс «Історія України» (10–11 класи) // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.* — Умань, 2011. — С. 92–99.
7. Кришмарел В. Ю. Забезпечення в Україні свободи совісті та віросповідання на уроках з предметів духовно-морального спрямування // *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид.* — Хмельниц., 2013. — Вип. 5.
8. Кришмарел В. Ю. Оригінал-макети підручників з історії України для 7 класу: релігієзнавча складова // *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць* / [ред. кол.; голов. ред. — О. М. Топузов]. — К.: Педагогічна думка, 2015. — Вип. 15
9. Никольский Е. В. Религиоведческая грамотность в системе общекультурных компетенций подготовки студентов-юристов // *Studia Humanitatis.* 2015. № 4. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://st-hum.ru/content/nikolskiy-ev-religiovedcheskaya-gramotnost-v-sisteme-obshchekulturnyh-kompetencyi-podgotovki>.
10. Пометун О. Реалізація компетентнісного підходу у новому підручнику з історії Середніх віків [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.undip.org.ua/webconference/25_08/%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%BD%20%D0%9E.%20%D0%86.%20%D0%A0%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%83%20%D1%83%20%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%83%20%D0%B7%20%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%85%20%D0%B2%D1%96%D0%BA%D1%96%D0%B2.pdf
11. Рекомендація Res (2001) 15 Про викладання історії у XXI столітті в Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r%282001%2915.htm>.
12. Bhui K., Warfa N., Edonya P., McKenzie K., Bhugra D. (2007). Cultural competence in mental health care: A review of model evaluations. *BMC Health Services Research*, 7(15). doi: 10.1186/1472-6963-7-15. 2007. [Electron recourse]. — Mode of access: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1800843/>.
13. Griffith J. L., Griffith M. E. *Encountering the sacred in psychotherapy.* — New York, NY: The Guilford Press, 2002.
14. Puchalski C., Romer A. L. (2000). Taking a spiritual history allows clinicians to understand patients more fully. *Journal of Palliative Medicine*, 3, 129–137. [Electron recourse]. — Mode of access: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15859737>.
15. Whitley R. Religious competence as cultural competence. [Electron recourse]. — Mode of access: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4230460/>.

2.2. Проблеми та перспективи навчання питанням релігієзнавства в підручниках з історії України для 7 класів з нз

Чинна програма для 7 класу передбачає чітке виокремлення питань, пов'язаних із релігією, лише у двох розділах: Розділ 2. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) наприкінці X — у першій половині XI ст., де має розглядатися «впровадження християнства», в результаті чого учень/учениця знає «дати впровадження християнства як державної релігії, ... час зведення Софійського собору», розуміє «історичне значення впровадження християнства як державної релігії Київської держави (Русі-України), <...> місце Русі-України серед європейських держав після прийняття християнства, <...> поняття ... «собор», «ікона», «графіті», «мозаїка», «фреска», «митрополія», «книжкові мініатюри», уміє «визначити причини впровадження християнства як державної релігії Київської держави (Русі-України)» «визначає передумови й історичне значення запровадження християнства», «характеризує культурні досягнення, розпізнає найвідоміші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, стисло описує їх»; Розділ 5. РУСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО, де вивчається «суспільне і церковне життя на теренах України в XIV–XV ст.», в результаті чого учень/учениця. Інші теми не мають виокремлених аспектів змісту чи вимог, які б стосувалися релігієзнавчого компоненту. І це вже є невідповідним до багатоаспектності та багатоперспективності, адже зміст переважно формується на основі християноцентричного підходу (ми зараз не беремо до уваги інші виміри дослідження — повсякдення, війни тощо), хоча мав би виходити із засад академічного підходу. На практиці ж здебільшого намагаються обійти або дуже узагальнено та малоефективно подати релігієзнавчу тематику.

Щоб висвітлити це твердження, розглянемо виклад вищезазначених розділів у підручниках з історії України для 7 класу (рекомендованих 2015 р.). Для зручності викладу позначимо кожен з підручників римською цифрою (в алфавітному порядку): Власов В. С. Історія України: підручник для 7 класу — I; Гісем С. В., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 7 класу — II; Гупан Н. М., Смагін І. І., Пометун О. І. Історія України: підручник для 7 класу — III; Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишин Н. Ю. Історія України: підручник для 7 класу — IV; Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підручник для 7 класу — V.

Значною мірою цікавить саме другий розділ (або тема, що відповідає рубрикації програми, чинної на момент подання підручників до друку), оскільки лише він має прямий змістовий потенціал щодо релігієзнавчої компетентності. Проте, деякі автори і у першій темі змогли знайти можливості для використання релігієзнавчого потенціалу, тому наведемо і такі приклади — для ілюстрації можливості використовувати рамки програми для наповнення її багатоаспектним матеріалом.

Здебільшого вперше релігійний аспект постає при викладі інформації про Аскольда, де згадується, що з його ім'ям пов'язана перша спроба християнізації Русі. При цьому у 2 з 5 підручників наведено відповідну цитату Фотія. І лише один підручник — V — порівняно на початку викладу (с. 20) містить визначення християнства (хоча таке визначення є у 6 класі, але після літніх канікул вкрай бажаним було б нагадати).

Зауважимо також, що оволодіння понятійним апаратом є необхідним елементом набуття компетентності, а цьому аспекту здебільшого взагалі не приділяється ува-

ги — відсутнє пояснення більшості понять, пов'язаних із релігією. Зокрема, цікаву історичну довідку наведено у підручнику IV, проте навряд чи учні зможуть без використання додаткових джерел зрозуміти, про що у ній ідеться (з огляду на те, що використана термінологія не є загальнообов'язковою для засвоєння та оволодіння, і не містить пояснення у тексті цієї підтеми згаданого підручника): «Варто зазначити, що від часів Аскольда візантійці зараховували Русь до християнських держав. З кінця IX ст. вона вважалася митрополією, що підлягала Константинопольському патріархові й у церковному статуті імператора Льва VI (886–912) стояла на 61-е місці в списку митрополій» (с. 30–31). Навряд чи семикласники зможуть пояснити сутність поняття «митрополія», «патріарх», а також оцінити — 61-е місце — це багато чи мало (адже не надано загальної інформації щодо кількості митрополій в цілому на той час або іншої базової інформації, яка дозволить сприйняти цю інформацію).

Аспект культурно-освітнього життя (а не лише повсякдення, яке є надзвичайно важливим і цікавим, проте не вичерпує повноти розвитку тогочасної спільноти) зазначено в одному підручнику — IV, де зауважено про появу перших богослужбових книг, які є сутнісним надбанням східних слов'ян. При цьому звернуто увагу, що політичні мотиви визначали аксіологічний підхід при викладі історичних фактів у візантійських та руських літописах, що й призвело до зміщення акцентів у висвітленні християнізації Аскольдом та Рюриковичами (с. 31). Вважаємо, що таке включення є вкрай корисним, адже робота з витримками з історичних документів активізує критичне мислення учнів та сприяє дослідницькому навчання, і у такому невеличкому абзаці ця ефективність використана порівняно повно, закладаючи базу для формування аксіологічної компетентності.

Наступним прикладом навчання аспектам історії релігії є врахування хрещення Ольги, що висвітлено в усіх підручниках. При цьому причини зацікавлення Ольгою християнізацією подано досить по різному: у I («утративши реальну владу, Ольга цілком присвятила себе поширенню християнства», с. 35) — через послаблення її політичної влади, у III («за княжіння Ольги християнство так і не стало державною релігією, оскільки язичницьке протистояння тоді було надто потужним — до його сил належав і її син Святослав. Не бажаючи загострювати державний розкол на релігійному ґрунті, княгиня не насаджувала християнство», с. 36) — через прагнення централізації влади, у II («оскільки язичницькі настрої були досить сильними, Ольга не наважилася оголосити християнство державною релігією», с. 28) та V («її діяльність через спротив язичницького населення й прагнення єпископа [Адальберта] тлумачити свій приїзд як прояв залежності Русі від імператора зазнала невдачі. Враховуючи силу опору християнству як серед знаті, так і простолюду, велика княгиня не наважилася проголосити його державною релігією», с. 23) — через сильні проязичницькі настрої у населення. Звісно, що хрещення Ольги є досить складним історичним фактом, який однозначно не трактується. Тому доречним було б стосовно цього давати завдання і запитання для активізації критичного мислення («Чому, на твою думку... Поясни»; «Якими ще могли б бути причини...»; «Запишіть основні фактори впливу...» тощо) Ефективною могла б бути робота у групах та інші форми інтерактивних занять, які у розглянутих оригінал-макетах в методичному апараті не представлені (проте, це може бути зроблено вчителем з огляду на матеріал, який розміщено у текстовому та ілюстративному компонентах).

Дещо дотичним до цього є приклад роботи у групах у підручнику I (с. 36), де питання ставиться щодо причин, чому Ольга як матір не змогла долучити Святослава до християнства. Таке завдання має вагомий виховний та дослідницький потенціал, хоча й більш моральнісний, ніж аналітичний, вимір. І це засвідчує суттєвий потенціал курсу історія України саме у формуванні громадянина високого духовно-морального рівня, який може аналізувати і робити висновки про співставлення власних інтересів та цінностей (Ольга прийняла християнство) та інтересів загальних (підлегли в переважній більшості не готові навіть формально до такого прийняття).

Вкрай важливим є такий аспект, як святість княгині Ольги. Цей її статус, особливо з огляду на початок її політичної активності (помста), специфіку співпраці з Візантією (хрещення як підстава для рівності) є вкрай важливим у морально-виховному аспекті. Знову ж, зауважимо, що саме поняття «святий/а» не пояснено у жодному з текстів, і сутнісне сприйняття цього статусу є вкрай ускладненим. Вирішити це питання могли б допомогти міжпредметні зв'язки з циклом предметів духовно-морального спрямування, але вони є інваріативними, тож вкрай «ненадійними» (оскільки що саме буде обрано у тій чи іншій школі, а також на якому рівні буде педагогіко-методичне забезпечення — не відомо). У II, III та IV інформація щодо того, що Ольга є святою, відсутня взагалі. Хоча, у IV зазначено вшанування Ольги: «В Україні глибоко шанують пам'ять про княгиню — їй споруджено пам'ятник, присвячуються книжки й кінофільми. На державному рівні встановлена нагорода — орден княгині Ольги, яким нагороджують жінок за визначні заслуги в державній і суспільній діяльності, вихованні дітей» (с. 42). У V наведено цитату з тексту Нестора Літописця (с. 28–29), проте достатньої роботи щодо цього уривку у методичній складовій не подано (вважати-мемо, що це матеріал, який може бути вправно використаний вчителем на власний розсуд). Лише у підручнику I зазначено, за що саме і коли почали вшановувати Ольгу як святу (цікаво, що наведено ту саму цитату, що й у підручнику Смолія). Зазначимо також, що в якості ілюстрації переважно наводять сучасний пам'ятник княгині Ользі в Києві, де поряд з нею розміщено Кирила та Мефодія. Проте, чому саме таке поєднання — не подано жодного завдання для осмислення.

Отже, в першій темі є кілька аспектів, які могли б сприяти формуванню релігієзнавчої компетенції, а за рахунок неї — і повноцінної історичної предметної, але цей потенціал не знаходить належної уваги ані у програмі, ані, відповідно, у авторів підручників. Хоча, варто відзначити, що за рахунок неосновної інформації та ілюстративного матеріалу і завдань до нього введено цікаві та аксіологічно і когнітивно насичені матеріали, які за вправного використання вчителями можуть бути основою для дослідницького та діяльнісного підходів.

Переходячи до аналізу другої теми, яка безпосередньо в програмі має релігієзнавчу складову, необхідно відзначити, що в курсі історії України вона є практично єдиною, яка має пояснити зміну світогляду, важливість християнських цінностей та їх провідне значення для повсякденного життя всіх верст суспільства протягом багатьох наступних століть. Саме тому при аналізі звертатимемо увагу в першу чергу на ці аспекти.

Цілком логічно, що виклад розпочинається з передумов прийняття рішення щодо визнання християнства як офіційної релігії, але пояснення, як у II, випадко-

вістю, характеризує зовсім не політичне рішення: «вирішивши охрестити населення своєї держави, Володимир зупинив свій вибір на християнстві візантійського зразка. Здійсненню задумів князя сприяв збіг обставин» (с. 46). Християноцентризм наступної фрази також викликає здивування: «прийняття християнства долучило Київську Русь до кола цивілізованих держав того часу» (с. 47). Саме словосполучення «цивілізовані держави» — не є логічно виваженим (адже будь-яка держава є наслідком розвитку певної цивілізації, і бути поза нею — не може), а історичні факти свідчать про те, що суспільно-духовний розвиток Київської Русі на той час був аж ніяк не гіршим за інші європейські, не залежно від релігійних поглядів. Далі зазначено, що християнство спричинило зміни у світогляді — але які саме, чому, і в чому полягають «нові підвалини у культурі» — взагалі не зазначено.

У тексті I відомості подано більш виважено, викладено наслідки, в тому числі й для розвитку освіти (с. 50). Надано пояснення, яким чином змінилися цінності повсякденного життя. Проте, виникають питання щодо завдань, розміщених на с. 54: «дайте визначення понять:... християнство, церква». Яким чином, якщо в тексті немає навіть натяку про це. Вважаємо, що більш коректним було б запропонувати ці завдання в якості дослідницької роботи. Наступне ж завдання викликає здивування: «установіть подібність і відмінність у переліку слів: митрополит, єпископ, священник, диякон, волхв» (с. 54) — про яку подібність і відмінність йдеться? Звідки учні мають дізнатися про значення цих слів (знову ж — завдання не стоїть як «знайдіть інформацію щодо сутності понять» тощо, а потім вже будь-які завдання щодо цих понять). Можливо, варто було б запропонувати заповнити таблицю, вказавши ті аспекти, за якими й потрібно провести порівняння. Запитання ж щодо того, «чому літописне оповідання про вибір віри визначають як легенду, витворену літописцем?» (с. 54) взагалі не зрозуміле — у тексті не подано уривку щодо вибору, і сам вибір ніяким чином не пояснений.

У підручнику III на с. 50 варто відзначити розкриття причин необхідності релігійної реформи, проте варто було б посилити, чому саме «задум князя виявився невдалим. Язичницька релігія з її багатобожжям не додала підтримки державі». Тим не менш, основний виклад є цілком виваженим. Але, як і в ситуації з княгинею Ольгою, — не пояснено причин і сутності статусу князя Володимира як святого. Хоча питання є: «Чому образ князя Володимира карбують на церковних православних орденах? Що означає статус «рівноапостольний?»» (с. 52). Відповіді учні мають дати на основі засвоєного на уроці. Проте, інформацію щодо «рівноапостольства» не подано взагалі.

У V знаходимо інформацію щодо язичницьких вірувань давніх слов'ян (с. 34), чого, на превеликий жаль, немає у інших текстах, а це вкрай важливо, адже учні не мають іншої нагоди дізнатися про дохристиянські вірування своїх пращурів, а також про те — у чому саме відбуваються зміни в світогляді, і чому було несприйняття християнства язичниками. При цьому імена богів подано аж на с. 48. Видається, що більш виваженим було б подавати цю інформацію у контексті діяльності княгині Ольги — адже на с. 23 йдеться про опір християнству з боку знаті та простолюду, але на яких засадах вони залишалися — не розкрито. Варто також відзначити потенціал питання на с. 37 «Чому в Русі IX–X ст. не існувало стану «людей молитви?»», який дає простір вчителю задіяти інтерактивні методи роботи для відповіді або використати його як основу

для дослідницького завдання. Також надзвичайно корисним для учнів є узагальнення на с. 39 щодо спроб поширення християнства на території Східної Європи до Володимира — це інформація, яка і узагальнює попередній матеріал (відносно поглядів та вчинків князів), і пов'язує виклад аспектів релігієзнавства у цілісну наскрізну лінію. На с. 48 найбільш повно викладено першу спробу релігійної реформи Володимира, а також причини невдачі, які й посприяли зверненню князя до рішення про прийняття християнства як державної релігії. Не цілком зрозуміло для учнів (оскільки не пояснено, в чому були кроки «самовдосконалення») на с. 49–50 подано наслідки прийняття християнства та причини включення Володимира до лику святих (проте, чомусь зазначено «Руської православної церкви» — не зрозуміло, про яку саме інституцію йдеться).

Варто відзначити, що у IV також подано імена язичницьких богів, але при цьому — не подано основ вірувань і за що ці боги відповідали. З контексту випливає, що язичництво виступало як роз'єднуючий фактор, і лише з прийняттям християнства Київська Русь стала цілісною та сильною державою поряд з іншими сусідами. Це характерно практично для всіх текстів, що, знову ж таки, свідчить про християноцентричний виклад, який можна розцінювати як виховний, морально-формуючий тощо, проте, з іншого боку, він є дещо ідеологічно забарвленим, а на сьогодні Україна згідно всіх документів є світською державою, де релігія відділена від церкви.

Надзвичайно важливо, щоб учні знали про те, що хрещення — це не одномоментна подія у Дніпрі, що більшість населення не хотіла так просто відмовлятися від віри пращурів, і насадження християнства відбувалося довго і досить жорстко. На жаль, про це є побіжні згадки лише у двох текстах. З точки зору полі релігійності сучасних українців вкрай дивним виглядає той факт, що в жодному (!) з оригінал-макетів не сказано про те, що у Володимира була можливість (і підстави) для прийняття ісламу, а також римського варіанту християнства — тобто, вибір візантійського християнства ґрунтувався суто на політичних інтересах. Лише вкрай побіжно тільки в одному тексті знаходимо відсил до взаємопроникнення християнства та язичництва. Хоча це, безумовно, той матеріал, який учні мають змогу осягнути лише на уроках історії України, і який дозволить їм цілісно сприймати власну культуру, її унікальність, глибоке коріння та самобутність у світовому контексті. Цей аспект залишається лише на рівні потенціалу, на розсуд вчителя, тобто — вкрай мало ймовірно, що буде задіяний та перевірений на засвоєння. Хоча завдання щодо відголосків язичництва у християнстві завжди із зацікавленням сприймаються, і могли б слугувати, враховуючи, що це лише друга тема, гарним стимулом для подальшої зацікавленості у вивченні історії.

Лише в одному з оригінал-макетів — V — подано практичне заняття «Християнська релігія і церква у житті давньоруського суспільства» (§ 9, с. 52). Саме в ньому є матеріал для дискусії щодо вибору релігії Володимиром, а також поєднання християнства та язичництва на побутово-обрядовому рівні. Заняття є цікавим та може бути гарним прикладом саме багатоаспектності історії, проте, враховуючи існуючу на сьогодні тенденцію до змін у програмі, навряд чи воно залишиться затребуваним.

В оригінал-макеті IV немає окремого практичного заняття, але наприкінці теми подано багато завдань на розвиток релігієзнавчої компетентності, міститься пояс-

нення деяких ключових християнських понять, а також узагальнення щодо значення християнства (с. 58) (що важливо — враховано, що саме візантійський варіант в подальшому спровокував конфлікти з сусідами-католиками, хоча здебільшого у подібних конфліктах питання релігійної приналежності виступає засобом маніпуляції задоволення політичних або фінансових інтересів, тому протиставляти православних та католиків, формуючи думку «от якби Володимир прийняв інший варіант християнства» виглядає недоречним). Вважаємо за цікавий та вкрай доречний наведений історичний факт (с. 58–59) щодо шлюбу Володимира та Рогніди-Гореслави. Цієї інформації немає у інших оригінал-макетах, і вона дозволяє учням цілісно сприйняти особистість Володимира.

Безумовним позитивом є включення до текстового компоненту витримок з документів, але розгорнуті завдання до них, а також до ілюстративного матеріалу, наявні далеко не завжди. Проте, у більшості текстів, і це варто відзначити, містяться ілюстрації (як фото, так і репродукції художніх творів), які пов'язані з темою (тобто, хрещенням Русі, християнськими сторонами особистостей Ольги та Володимира тощо).

Узагальнюючи, приходимо до наступних висновків:

- в програмі з історії України вкрай малу увагу приділено потенціалу релігієзнавчої компетентності (на відміну від Державного стандарту базової і повної середньої освіти, основні положення якого свідчать на користь розвитку цього аспекту в рамках історичної компетентності у загальноосвітніх державних закладах);
- нові оригінал-макети підручників з історії України для 7 класу включають базову інформацію релігієзнавчого змісту, але поодинокі її поглиблюють та включають до інтерактивну, що могло б бути корисним для учнів як при вивченні історії, так і при формуванні їх цілісної багатогранної особистості загалом;
- оскільки різні аспекти мають більш вдалий виклад у різних текстах (у I і III — насичений та виважений основний текст, у IV і V — цікаві додаткові матеріали тощо), то вкрай корисним було б використання різних підручників на різних етапах (або принаймні матеріалів з них, які могли б бути використані вчителями при підготовці до уроків та їх проведенні);
- варто уникати християноцентричності викладу, а також якщо не поглиблювати для уникнення переважаності учнів понятійний апарат, то принаймні коректно його висвітлювати у поточному тексті або словникових виносках;
- враховуючи багаторелігійність сучасної України вкрай корисним було б включати хоча б короткі згадки про інші релігійні течії поряд з християнством, що практично повністю відсутні у проаналізованих оригінал-макетах;
- враховуючи, що у 7 класі історія України вивчається паралельно з курсом всесвітньої історії, дивує відсутність між предметних зв'язків (завдань, які б свідчили про паралельність тем), а також завдань на актуалізацію попередніх знань (наприклад, цілком можна було б запитати — які основні боги були у Давній Греції чи за якого імператора християнство стало державною релігією, чи показати на карті де воно виникло тощо).

Використані джерела:

1. Власов В.С. Історія України: підручник для 7 класу [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://portfel.at.ua/load/7_klas/istorija_ukrajini/vlasov/89-1-0-2842.
2. Гісем С. В., Мартинюк О. О. Історія України: підручник для 7 класу [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://portfel.at.ua/load/7_klas/istorija_ukrajini/gisem/89-1-0-2837.
3. Гупан Н. М., Смагін І. І., Пометун О. І. Історія України: підручник для 7 класу [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://portfel.at.ua/load/7_klas/istorija_ukrajini/gupan/89-1-0-2839.
4. Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишин Н. Ю. Історія України: підручник для 7 класу [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://portfel.at.ua/load/7_klas/istorija_ukrajini/sviderskij/89-1-0-2841.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: підручник для 7 класу [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://portfel.at.ua/load/7_klas/istorija_ukrajini/smolij/89-1-0-2840.

2.3. Підручники з історії України для 8 класу з нз: специфіка навчання питань релігієзнавства

Наразі актуальним є звернення до педагогіки партнерства, готовності до інновацій, нових стандартів й результатів навчання, автономії школи і вчителя, теми фінансування освіти (див. 6, с. 2–3). Для пересічного громадянина, який має дитину/дітей, які ходять до загальноосвітнього навчального закладу, зміни в освіті, окрім як декларованих законодавчими та нормативними документами, можуть бути насправді помічені через підручники. Адже діяльність вчителя здебільшого лишається опосередкованою (тобто, «зчитується» через учнів), і тим, що дійсно можна перевірити на відповідність до загальнодержавних змін у шляху розвитку, є доступний матеріальний носій, який, окрім представлення думки автора, відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України (тобто, транслює офіційну позицію), слугуючи, певною мірою, дзеркалом сучасності.

Підвищеною контроверсійністю відзначається робота з програмами, підручниками, посібниками, комплектами з історії України. Окремо обґрунтовувати це не бачимо потреби, оскільки «метою шкільної історичної освіти є: а) формування вільної особистості, яка визнає загальнолюдські та національні цінності й керується морально-етичними критеріями та почуттям громадянської відповідальності у власній поведінці; б) виховання засобами історії громадянської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття приналежності до власної країни та до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети й злагоду в суспільстві; в) прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур, уміння знаходити порозуміння з іншими людьми задля досягнення суспільно значущих цілей» [5], а історія України насичена великою кількістю подій, які мають багатоаспектне тлумачення.

Проблемі створення навчальної літератури, підручникотворення присвячено багато розробок. Це стосується як загальнодидактичних зауважень (напр., Н. Бібік, Г. Васьківська, О. Савченко, О. Топузов), так і наукових пошуків з проблематики окремих предметів (з огляду на специфіку досліджуваної теми: формування історичної, дослідницької, інформаційної компетентностей, культурологічного, правознавчого, релігієзнавчого складників (К. Баханов, А. Булда, В. Власов, Т. Ладиченко, Ю. Малієнко, Т. Мацейків, П. Мороз, О. Пометун, Т. Ремех, І. Смагін та ін.)). Проте,

зважаючи на необхідність формування такої компетентності, як «Обізнаність та самовираження у сфері культури», яка передбачає, серед іншого, «глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших» [6, с. 12], відсутність достатньої уваги до культурологічно-релігієзавчого у своїй суті аспекту викликає занепокоєння.

Особливо складна ситуація, враховуючи вищевикладений компетентнісний аспект, складається з підручниками з історії України для 8 класу, які охоплюють проміжок з XVI по XVIII ст., насичений на теренах нашої держави як військово-політичними, так і соціально-культурними подіями. Зважаючи на часові рамки, в програмі і практично всіх текстах присутні явно виділені релігієзнавчі у своїй суті знання (як-то «Криза православної церкви в XVI ст. Реформаційний та контрреформаційний рухи в Україні. Пересопницьке Євангеліє ... Полемічна література. Православні братства. Василь-Костянтин Острозький. Церковні собори в Бересті 1596 р. Розкол православної церкви. Утворення унійної (греко-католицької) церкви. Боротьба за відновлення православної ієрархії. Реформи митрополита Петра Могили» [5], церковне життя в козацькій Україні наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст. (див. 5). Виходячи ж з того, що оновлена програма була затверджена практично через рік після видання підручників, які виграли конкурс, то на невідповідності у назвах тем і їх формулюваннях ми не зважатимемо.

Метою цієї частини є проаналізувати рекомендовані МОН України у 2016 році підручники з історії України для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з огляду на формування культурної компетентності у її релігієзнавчому вимірі шляхом виокремлення контексту подання інформації та оціночних суджень, які на її ґрунті формуються, а також дослідити основні тенденції, притаманні вищезазначеному матеріалу, в результаті чого окреслити ймовірні наслідки такого викладу.

Для зручності, пронумеруємо підручники для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів (відповідно алфавітного порядку першої літери першого автора, вказаного на обкладинці) римськими цифрами таким чином:

I—І. О. Бурнейко, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, О. Ф. Штанько «Історія України» (вид-во «Астон», 2016–296 с.);

II — В. С. Власов «Історія України» (вид-во «Генеза», 2016–256 с.);

III — О. В. Гісем, О. О. Мартинюк «Історія України» (вид-во «Ранок», 2016–272 с.);

IV — Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун «Історія України» (вид-й дім «Освіта», 2016–302 с.);

V — Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем «Історія України», (Навчальна книга — Богдан, 2016 — 304 с.);

VI — О. К. Струкевич «Історія України» (вид-во «Грамота», 2016–272 с.);

VII — Г. К. Швидько, Р. О. Чорнобай «Історія України» (вид-во «Генеза», 2016–352 с.).

З огляду на те, що програма передбачає увагу до кризи православ'я у XVI ст., братств, Реформації та Контрреформації, на цих темах (параграфів, розділах — в залежності від структурного поділу конкретного підручника) окремо зупинятися не будемо, оскільки вони, хоча й дещо в різному вигляді й з різними акцентами, але все ж з необхідністю представлені в усіх підручниках. Більш цікавим, показовим і харак-

терним є висвітлення тих тем (аспектів), що лише дотично стосуються релігієзнавчої проблематики. Аналіз всіх текстів проведемо за наступними критеріями:

- а) висвітлення інформації про мусульман (іслам) та аксіологічна спрямованість;
- б) увага до іудеїв;
- в) повсякденне релігійне життя (окрім аспектів, чітко обумовлених програмою) — сакральні споруди, звичаї тощо.

На нашу думку, виділення таких критеріїв дозволить окреслити цілісне бачення відповідним автором/ами релігієзнавчої за своєю суттю проблематики.

В першу чергу зупинимось на «ісламському питанні» в підручниках. Це зумовлено кількома причинами: актуальністю стереотипів про мусульман у сучасному світі поряд з потужним поширенням цієї релігії у світі та вкрай неоднорідним представленням; географічною близькістю з Кримським ханством як особливим за світоглядом та традиціями, світом; складнощами асиміляції українських мусульман-переселенців (з Криму та зони проведення АТО). Серед проаналізованих нами текстів підручників, III і V відзначаються насиченістю термінологічного апарату, пов'язаного з ісламом (III — с. 68, V — с. 17), проте в обох випадках виникає питання про доречність такої деталізації. Визначення «Гарем — жіноче приміщення в будинку мусульманина, де утримувалися жінки й наложниці господаря» несе чіткі негативні коннотації — «утримувалися», «жінки й наложниці», «господар» (не зрозуміло — будинку чи жінок). В цілому, дефініція виглядає вкрай спрощеною (особливо враховуючи термінологічну насиченість іншого тексту). Проте, в цих же підручниках (у III — на с. 64–64, у V — на с. 83) подано суспільний устрій Кримського ханства із зазначенням (побіжним) місця неісламських верств населення, є згадки про їх права і становище, що засвідчують навіть дещо більш вигідне становище порівняно з тими самими верствами на території материкової України.

Занепокоєння викликає неодноразова згадка про те, що козаки були захисниками від мусульман (напр., II — с. 81 «Чому перемога під Хотиним принесла козацтву славу «рятувальника християнської цивілізації»?», III — с. 21, VI — с. 12 «Виникнення козацтва було зумовлене тим, що через Україну проходив Великий Кордон, який розділяв християнський і мусульманський світи», V — с. 86 «козацтво стає відомим у Європі. У ньому вбачають захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу» тощо). Звісно, що було протистояння в тому числі за релігійною ознакою. Проте, вона не була провідною, в першу чергу конфлікти носили політико-економічний характер. Відповідно, наскрізне проведення лінії «козак (українець) захищає від мусульманина (ворога-загарбника)» може призвести до підсвідомого формування помилкового стереотипного асоціативного ряду «мусульманин — ворог для українців».

З огляду на це більш виваженим виглядає нейтральний зріз повсякденного життя, як це подано на двох прикладах про іудеїв (у II — на с. 14, 17, у V — на с. 26) в контексті етнічного населення території України та його місця поряд з іншими групами. Найбільш вдалим кроком формування шанобливого ставлення до культурних (відповідно — й інших, адже всі вони є нероздільно взаємопов'язаними) здобутків населення сучасної території України вважаємо приклади сакрального будівництва, наведені в VI на с. 54.

В той же час, необхідно відмітити, що окрім зазначених згадок, про іудеїв в проаналізованих підручник більше не йдеться. Ані про специфіку їх становища (у православному або католицькому оточенні), ані про їх знищення за етнічно-релігійною ознакою за Б. Хмельницького, ані в інших аспектах. Єдиним питанням є в VII на с. 207 «Чи існувала в Гетьманщині національна й релігійна дискримінація?». Проте, текст параграфу не дає змоги знайти на нього відповідь, відсилів до інших джерел немає, та й дискримінація, скоріше, стосується протиставлення католиків і православних (про що йшлося раніше в контексті взаємин українців та поляків). Показовою є фраза з III, с. 104: «У тогочасній Україні саме релігійне гноблення було чинником, що об'єднував представників різних верств у їхніх протестах проти польської влади», тобто, відбувається ототожнення релігійної та етнічної самоідентифікації, що прослідковується в усьому тексті (с. 19, 36 та ін.), внаслідок чого відбувається формування такого ж за суттю, як зазначалося вище, небезпечного ланцюжку «поляк=католик=ворог», що є особливо небезпечним з огляду на євроінтеграційний поступ сучасної України.

На нашу думку, така неуважність до повсякдення, особливо з огляду на вкрай заполітизований виклад історії України (зумовлений нормативними вимогами), має прямі негативні наслідки: учні не усвідомлюють, що іудеї здавна жили поряд з українцями, мали свою соціально-економічну нішу в суспільному устрої. Відповідно, наступні події масового переселення і знищення іудеїв у XX ст. виглядають не суттєвими (логічним від учнів виглядатиме питання на кшталт: «Оскільки ми не знаємо про їх роль — то чи втрачаємо щось із їх втратою?»).

На фоні незадовільної ситуації з релігієзнавчими аспектами нехристиянського характеру, висвітлення аспектів православного, католицького і протестанського життя є суттєво кращим: є словникові виноска понять, залучено велику кількість візуальних образів (зображення храмів, ікон), цитат з історичних документів (характерно в різній мірі всім підручникам, особливо ж насиченими в даному аспекті є I, II, IV). Увага до реформаційного руху, особливо ж з огляду на святкування цього річчя 500-річчя Реформації (і перший для України приклад надзвичайно масового протестанського за основною ідеєю відзначення дня Подяки в центрі Києва 16–17 вересня 2017 року є показником того, що тема не побіжна, а має вагоме значення для осягнення учнями ситуації сьогодення), є виправданою, та засвідчується лише кількома згадками про кальвінізм. Здебільшого, зазначена тема в підручниках розкривається контрреформаційними явищами, діяльністю ієзуїтів зокрема (що засвідчує ефективність такої діяльності). Особливо вагомою вважаємо увагу до повсякденного життя із зазначенням релігійних аспектів (як-то витримки з. Здебільшого це стосується життя козаків (напр., II, с. 88), і лише в IV є згадки про язичницькі вірування українців.

З огляду на вищевикладене, приходимо до наступних висновків. Для всіх підручників є характерним християноцентризм у викладі релігієзнавчих за своєю суттю знань, що в цілому є цілком виправданим. Проте, неувага до інших релігійних течій в контексті історичних подій і явищ суспільно-культурного життя України XVI–XVIII ст. є неприпустимим спрощенням. Уваги потребує наявний виклад інформації про мусульман та католиків, адже з аксіологічної точки зору він є невиваженим, потенційно провокує формування стереотипів, що шкодять толерантному сприйняттю

відповідних культурно-релігійних представників. Незадовільною є ситуація з висвітленням (*de facto*, відсутністю) іудаїзму як релігії, представники якої багато століть жили пліч-о-пліч з українцями. З огляду на поліконфесійність та мультиетнічність України подібні спрощення, навіть з огляду на обтяженість програми та, відповідно, підручників з історії, виглядають неприпустимим спрощенням. Проте, необхідно відзначити значно більш високоякісне, порівняно з попередніми виданнями, з точки зору релігієзнавства включення до підручників інформації (як авторської, так і словникової, документальної, візуальної) християнського наповнення.

Виокремлені проблеми стосуються проблеми не стільки змістовного наповнення, скільки методичного обґрунтування специфіки роботи із нехристиянською складовою. Саме це наразі, поряд з необхідним доопрацюванням програми з огляду на, загалом, світову тенденцію до деполітизації та девоєнізації викладу історії у загальноосвітніх навчальних закладах, виступає основною темою для подальшої наукової роботи з методичної розробки релігієзнавчого складника історичної освіти.

Використані джерела:

1. Бурнейко І. О. «Історія України»: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / І. О. Бурнейко, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, О. Ф. Штанько.— Вид-во «Астон», 2016—296 с.
2. Власов В. С. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов.— Київ: Генеза, 2016.— 256 с.
3. Гісем О. В. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк.— Х.: Вид-во «Ранок», 2016.— 272 с.
4. Гупан Н. М. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун.— К.: Видавничий дім «Освіта», 2016.— 320 с.
5. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804) [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programi-5-9-klas-2017.html>.
6. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа» [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczija.pdf>.
7. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвіт. навч. закл. / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем.— Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2016.— 304 с.
8. Струкевич О. К. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич.— К.: Грамота, 2016.— 272 с.
9. Швидько Г. К. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвіт. навч. закл. / Г. К. Швидько, П. О. Чорнобай.— Київ: Генеза, 2016.— 352 с.

ЧАСТИНА ДРУГА

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ 7 І 8 КЛАСІВ ЗНЗ

При навчанні питанням релігієзнавства доцільно застосовувати інтерактивні методи, які дозволяють залучити до роботи всіх учнів, ефективно опрацювати матеріал, опрацювати великі обсяги текстового матеріалу без втрат засвоєння тощо. Більш детально зупинитися на цьому аспекті не вважаємо за потрібне, оскільки цьому присвячено багато високоякісних сучасних педагогічних досліджень (наприклад, розробки ГО «Вчителі за демократію і партнерство»).

Метою даного посібника не є навчання інтерактивним методам навчання. Цьому присвячені спеціальні джерела, ми ж пропонуємо широко використовувати: робота в групах, робота в малих групах, робота в парах, «Ажурна пилка», «Дерево передбачень», таблиця «ЗХД», «Закінчить речення», читання з маркуванням тощо. Всі вони передбачають об'єднання учнів/иць для виконання завдання з подальшою презентацією результатів.

Нижчеподані методичні рекомендації розташовані за тематикою та хронологією. Оскільки оновлена програма має кілька чітко окреслених релігієзнавчих у своїй суті аспектів (див. 2.2 і 2.3), які знаходять висвітлення в підручниках, то нижче запропоновано матеріал, який є логічно та аксіологічно необхідним, але у вимогах програми сформований побіжно та узагальнено. Саме тому у методичних рекомендаціях відсутня прив'язка до конкретних уроків, запропоновано завдання, які вчитель/ка може використати на будь-якому етапі навчання тематиці.

В більшості випадків (якщо тематика осяжна) запропоновані домашні завдання. З огляду на завантаження учнів, на опрацювання пропонуються не великі обсяги текстів (до 1 сторінки формату А4), кожен із яких з обов'язково супроводжується питаннями і завданнями, спрямованими на формування критичного мислення та вищих ступенів пізнання (за таксономією Б. Блума). Для уникнення переобтяження учнів/иць, робота з першоджерелами (цитатами) зведена до мінімуму, оскільки ці навички є змога відпрацювати за підручником.

При роботі в групах обов'язково надати можливість представити результати (в тому числі домашніх завдань). При роботі в парах і з картою достатньо активізувати кількох учнів/учениць.

Текст для вчителя виділено *курсивом*. Назва типу роботи позначено підкресленням. Актуалізація може бути не лише на початку уроку, але й в середині, коли відбувається безпосередній перехід до вивчення релігієзнавчих у своїй суті знань. Домашнє завдання може бути подано як наприкінці відповідної теми, так і впродовж вивчення (на один урок — завдання однієї групи) при паралельних темах.

Оцінювання здійснюється не лише за результатом роботи групи, але й в процесі дослідження. Не кожен етап з необхідністю має оцінюватися.

7 КЛАС

Дохристиянські вірування русичів

Актуалізація

Пригадайте, які ви знаєте форми релігійних вірувань. Чим відрізняється політеїзм (язичництво) і монотеїзм (однобожжя)? Наведіть приклади. Пригадайте, що ви знаєте про вірування давніх греків і слов'ян. Назвіть кілька спільних рис.

Робота в малих групах

Прочитайте текст. Випишіть нові/малознайомі слова. Обговоріть, що вони можуть означати. Виокреміть характерні риси релігійності літописних слов'ян. Спробуйте пригадати приклади залишків давніх вірувань у сучасному повсякденні.

В цілому вірування літописних слов'ян мають ті самі риси, що й язичництво у інших народів. Проте, звісно, вони мали свої специфічні прояви. До найдавніших вірувань східних слов'ян можна віднести анімістичні. Це означає, що люди вірили у існування невидимого двійника в тілі — душі (на латині це слово «anima»). Вони вважали, що це цілком реальна істота: пташка, що тріпоче у грудях; малесенька людинка в зинці ока тощо. Вірили, що саме від душі залежать стани людини — сон, втрата свідомості, здоров'я, смерть. З огляду на це вважали, що на душу можна вплинути магічними засобами (погодувати, задобрити тощо). Особливе значення мала кров як носій життя. Часто саме її ототожнювали з душею, про що свідчать вохровані тіла в численних похованнях (таким способом намагалися забезпечити життя душі). Окрім того, в наших пращурів поширеними були вірування у фетиші (з португальської *fetico* — зачарована річ). Такі предмети люди наділяли надзвичайними властивостями: припиняти дощ, завдати шкоду, лікувати тощо. Це могли бути будь-які предмети, які відрізняються від соїх аналогів незвичністю у вигляді (або в способі отримання): камінець з діркою, особливо гарна мушля, шишка, що сама закотилася у двір тощо. Такі уявлення засвідчують археологічні розкопки поховань Васильківського I могильника, Кам'яної могили, що на Мелітопольщині тощо. Окрім того, велике значення мали тотемістичні вірування (від індіанського «його рід»). Давні слов'яни, як і представники інших племен, вірили в особливий кровний зв'язок з певними тваринами/птахами/рослинами. Такі «пращури» мали передавати людям свої цінні здібності: прудкість, швидкість, слух, зір тощо. Важливо відзначити, що давні вірування не зникали з плином часу, а трансформувалися і вливалися в нові релігійні погляди. Наприклад, за даними Іпатського літопису, давні кияни вшановували деякі гаї та ліси, що виражалось у забороні полювати там і рубати дерева.

Обговоріть результати роботи в загальному колі

Робота в парах (з подальшим обговоренням у загальному колі)

Прочитайте свідчення про душу відомого фольклориста та етнографа В. Гнатюка, які він відтворив на основі численних свідчень населення України. Які висновки можна зробити з цього тексту?

«Одні думають, що душа сидить у голові або в ямці під шиєю, інші — що в крові, грудях, у животі, печінці, горлі або під правою пахвою. Коли чоловік умирає, тоді душа покидає тіло. Вона виходить крізь тім'я, яке тоді отвірається ... Може виходити також ротом у вигляді пари ...

Вигляд душі може бути різnorodний. Звичайно представляють собі душу як маленького чоловічка з чистим та прозорим тілом або як дитину з крильми. Може появлятися, одначе, в різних видах, приміром, білого ягняти, золотої птички, пчоли, мухи або пари». (Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1991.— С. 397)

Римо-католицизм і Русь

Актуалізація

Згадайте, які типи писемності були поширені на території Русі. Чи знаєте ви про якісь писемні джерела, написані таким способом? Пригадайте, яке місце займав папа римській в церковній ієрархії. Чи відрізнялося його суспільне положення від візантійського митрополита? Чим? Чи була можливість у князя Володимира прийняти християнство не візантійського, а римського обряду? Поясніть свою думку.

Ажурна пилка

Група 1

Прочитайте про свідчення впливу християнства римського обряду в Русі IX ст. Обгрунтуйте, чому Рим міг бути зацікавлений в Києві.

На основі семи Київських глаголицьких листків, викладено літургію латинського обряду. Це є свідченням того, що таке письмо було у вжитку, і, відповідно, що римська літургія функціонувала на Русі. Окрім того, збереглося послання папи Миколи I до візантійського імператора Михайла III, де засвідчено інтерес Риму до поширення християнства в Русі. Після вбивства імператора папа не полишив цієї думки, і 867 р. він домігся, щоб патріархом став Ігнатій, його ставленик. Важливим наслідком діяльності патріарха стало направлення 874 р. в Русь нового архієпископа — Михайла (болгарина). Це засвідчує намагання Риму використати будь-яку можливість для налагодження стосунків з Києвом. В подальшому папа Іоанн VIII підтвердив виключні привілеї, які визнавалися за літургією слов'янською мовою.

Група 2

Прочитайте про першу офіційну місію Риму до Русі. Яким був статус її очільника? Чому, на вашу думку, Ольга звернулася з таким проханням? Поясніть свою позицію, чому слов'янські літописи не мають подібної згадки про цю подію.

В середині X ст. вагомої ролі на європейській політичній арені набуває німецький король Оттон I. Він завоював багато земель, в тому числі частину Угорщини, після чого почав оцінювати можливість загарбання Русі. 960 р. він відсилає до Києва офіційну місію на чолі з монахом Альбертом, який був ще й представником папи римського Іоанна XII. Саме він, відповідно до документів, виявився першим представником папського престолу в Русі. У хроніці «Продовження Рєгіона Прюмського» зазначено, що приблизно у цей самий час в Римі були послы княгині Ольги, які просили відправити на Русь єпископа і пресвітерів. Ось як цю ж подію описує «Гільдесгеймська хроніка»: «прийшли до короля Оттона послы руського народу і просили його прислати одного із своїх єпископів, який зумів би навести їх на шлях істини, бо хочуть відійти від поганства і прийняти нову християнську віру. Імператор вислухав їхнє прохання і відправив єпископа Адалберта віри католицької».

Група 3

Прочитайте про спроби налагодити контакти Риму і Русі. Які кроки засвідчують дипломатичні відносини між ними? Як би ви їх оцінили? Чому?

Латинський варіант християнства намагалися затвердити і за князя Ярополка, коли на русі були послы від папи Бенедикта VII (що засвідчує Ніконівський літопис). Це можна пояснити тісними контактами Ярополка з польським королем Мечиславом. Ще одним свідченням налагодження дипломатичних відносин є подарунки послів Русі Оттону I. Наступним етапом стало визнання християнства князем Володимиром як державної релігії. І хоча було обрано візантійський обряд, проте контакти з Римом не були розірвані зовсім, про що свідчать посольства папи Сильвестра II у 990 р. і 1000 р. Цей папа був особливо відмий як вчений, а також саме він вважався вчителем імператора Оттона I (матір якого була сестрою дружини князя Володимира Анни). Друге посольство цікаве тим, що серед послів, окрім представників папи, були також представники польського та угорського королів.

Група 4

Прочитайте про діяльність князя Володимира в контексті відносин з Римом. Про це свідчить? Поясніть свою позицію.

На самому початку XI ст., 1001 р. князь Володимир відправив послів до Риму. Зацікавлення у налагодженні зв'язків було двостороннім, про що збереглися свідчення у листі монаха Бруно до німецького імператора Генріха II. У ньому йдеться про подорож латинського єпископа через Київ до печенігів з метою поширення християнства. Князь Володимир дружньо приймає єпископа і 11 ченців, а його охорона супроводжує їх аж до кордону. Князь Володимир мав дружні стосунки з Болеславом Лядським та Андрієм Чеським, його діти були одружені з членами правлячих династій Західної Європи. Прийняття християнства зміцнило державу, і для князя було важливо підтримувати саме цей статус, а не робити акцент на Рим чи Візантію.

Група 5

Прочитайте про віхи стосунків Києва і Риму. Які етапи ви могли б виділити? За якими критеріями? Обґрунтуйте свою позицію. Як ви вважаєте, чи успішною була саме така релігійна політика Володимира? Чому?

Для Риму велике значення мало утвердження підпорядкованого йому християнства в Угорщині та Польщі, що послаблювало вплив на церкву німецької правлячої верхівки. З іншого боку, через послаблення впливу Візантії в Угорщині, її варіант християнства поступово втрачає свої позиції у цій частині Європи. З огляду на такі успіхи, цілком логічним є зацікавлення Риму в поширенні свого впливу і на Русь. На перешкоді цьому стають внутрішньо родинні стосунки в сім'ї князя Володимира, який, через загрозу заколоту з боку сина Святополка, ув'язнює його і невістку-полячку, разом з її наставником — єпископом римської церкви. Згодом родичів він випускає, а от священнослужитель лишається під вартою. Такі намагання вберегти владу Володимиром не вдалися — після його смерті на трон сідає Святополк.

Група 6

Прочитайте про спроби поширити вплив Риму на Русь. Чому вони не вдалися? Виділіть основні причини та поясніть свій вибір.

Святополк, зійшовши на престол, вбив своїх трьох братів (Бориса, Гліба, Святослава). За допомоги від Польщі та іноземного війська, Святополк 1018 р. стає князем Києва. Митрополит Іван вітав нового князя. Подальша дипломатична діяльність Святополка забезпечила налагодження відносин з Німеччиною і Візантією. У той же час, польський король розраховував на посилення свого впливу на Русь. Цьому не завадила навіть зміна правлячої верхівки: перемога війська Ярослава над Святополком зробила князем його. В наступні три роки завдяки наполегливій політиці польського короля папа римський призначає спеціального «єпископа для Русі» (Олексія, який був болгариним). Ця спроба виявилася невдалою, на Русі формувалася самобутній східний обряд, римська церква не знаходила підтримку. Основною причиною було те, що самочинна церква Русі вільно асимілювала давні язичницькі вірування, трансформувалася відповідно до потреб населення, і протидія їй була помітно меншою, ніж римському обряду.

Домашнє завдання

Група 1

Прочитайте про фінансування церкви в період Русі. Чи був він ефективним? Чому? В чому особливість порівняно з іншими державами? Пригадайте інші приклади обов'язкового податку, який виплачується на основі релігійних приписів. В чому основні відмінності між ними? Будьте готові представити відповіді на ці питання у вигляді доповіді (презентації) на 2–3 хвилини.

Забезпечення церкви Русі змінювалося з плином часу. Попервах і до кінця XI ст. вона була дотаційною. Згідно указу князя Володимира, десята частина фінансових надходжень передавалася на церкву. З одного боку, це забезпечувало стабільність у надходженні коштів, але з іншого — ставило її у залежність через економічний фактор. Проте в подальшому церква як організація (представлена окремими церквами, монастирями, єпископськими кафедрами) стає власницею землі. І це були не лише сільські угіддя, але навіть міста. Таке положення забезпечувало можливості для самостійності і незалежності від князівської влади. Князі, розуміючи, що церква є все сильнішою організацією, яка поширює свій вплив практично на все населення, намагалися заручитися її підтримкою. Для цього використовували дорогі подарунки — не лише майнові, але й угіддя. З плином часу навіть десятина як особливий князівський внесок трансформується: перетворюється на данину, яку церкви збирають вже самостійно (минаючи зкнязя), утримуючи для цього спеціальних чиновників.

Група 2

Прочитайте про судову складову функціонування церкви Русі. Які верстви населення підпадали під дію церковних прав? Чому? Перелічіть основні питання, які підпадали під церковну юрисдикцію. Поміркуйте, які з цих функцій зараз виконує держава. Як ви вважаєте, чи були тарифи за порушення церковних норм виправданіми? Поясніть свою точку зору. Чому саме церкві надали право нагляду за мірами і терезами? Як ви вважаєте, чи була ця функція корисною для церкви? Чому? Підго-

туйте за результатами осмислення відповідей на питання доповідь (презентацію) на 2–3 хвилини і будьте готові представити її.

Церква відігравала важливу роль не лише у духовному житті суспільства. Вона мала судові права, якими активно користувалася. На Русі для регуляції поведінки прихожан, на відміну від інших церковних систем, ввели систему штрафів (у вигляді встановлених грошових виплат) на користь єпископа відповідної місцевості. Це відрізнялося від загальноприйнятої практики покарання порушників християнських норм накладанням епитимії, додаткових посівів і молитв. При цьому вплив церкви поширювався не лише на людей, які мали безпосереднє відношення до неї (монахи, священники, диякони, їх родини тощо), але й на нужденних, які жили при церквах (каліки, жебраки, церковні лікарі), а також на населення міст і сіл, які були у власності церков. Щодо всіх мешканців Русі церква мала право виносити рішення з питань розлучення, двоєженства, шлюбно-родинних відносин, а також про спадщину між дітьми, чародійство, ересі і марновірства.

Церковні суди за основу діяльності приймали грецькі канонічні норми (кормчі книги — така назва закріпилася за ними на Русі), але також використовували князівські устави. Наприклад, штрафи за певні вчинки були наступними: підпал церкви — покаяння і 100 гривень, за двоєженство — 40 гривень, за крадіжку нареченої — 5 гривень дівчині і 5 гривень єпископу. На ті часи 5 гривень — це середня вартість раба, а кінь коштував дві-три гривні.

Окрім того, протягом XII — XIII ст. церква перебрала на себе функцію нагляду за мірами і терезами. Єпископ був вищою інстанцією з нагляду за міськими і торговими мірами. З такою функцією церкви погожувалися більшість, оскільки вважали, що священнослужителі на страшному суді відповідатимуть не лише за душі прихожан, але й за правильність мір.

Група 3

Прочитайте про устрій церкви Русі. Позначте на карті міста з єпископськими кафедрами. Якою була система взаємовпливів князів та митрополитів і єпископів? Чи вважаєте ви її ефективною? Чому? Поясніть свою позицію. Підготуйте доповідь за результатами відповідей на питання, будьте готові її презентувати 2–3 хвилини.

Ієрархічна структура давньоруської церкви, як і її економічне становище, суттєво відрізнялося від Візантійського. Єпископські кафедри приблизно співвідносилися з кількістю князівств Русі, в той час як у Візантії єпископів було близько 300. Єпископські кафедри були в Чернігові, Новгороді, Переяславлі, Перемишлі, Володимирі-Волинському, Полоцьку, Туровську, Смоленську, Галичі, Рязані, Луцьку, Суздалі тощо. Поява нових єпископських кафедр напряму залежала від поширення князівської влади на нові території. До нашествия монголів на території Русі було не більше 16 єпископських кафедр, тобто, вони були досить значними за територією.

Окрім економічного впливу, князі також брали участь і у виборі єпископів, митрополит їх лише висвячував. Вибори єпископа були справою навіть міської громади. Наприклад, у «Житті Кирила Туровського» вказано, що він став єпископом саме на прохання людей і за підтримки князя цього міста. Після смерті князя Ярослава Мудрого сум'яття торкнулося не лише політичного й економічного життя, але й митрополичої кафедри. Іларіон довго займав цей пост, проте кожен князь хотів бачити на цій посаді свого ставленика.

За умов, коли єпископські кафедри були децентралізованими, на митрополита також почали покладати об'єднуючу функцію, саме він мав сприяти стабілізації суспільства і подоланню міжусобиць. З огляду на це, митрополит як миротворець мав бути нейтральним за політичною позицією, саме тому вдалим компромісним рішенням було обрання митрополитом грека, а не русича. Літописи свідчать, що духовенство (митрополит зокрема) досить часто втручалися у князівські міжусобиці, виконуючи роль миротворців. Князівські угоди закріплювалися церквою (підтвердженням виступало цілування хреста). Проте, князі часто на це не зважали, і навіть навмисно знецінювали роль духівництва. Наприклад, князь Мстислав Хоробрий наказав остригти бороду священника-посланця князя Андрія Боголюбського. Схожими вчинками не гребували і Андрій Боголюбський, Данило Галицький, Олександр Невський.

Група 4

Прочитайте про внутрішній устрій церкви Русі. Зобразьте у вигляді схеми внутрішню церковну ієрархію. Чи можна вважати основною керівною посадою митрополита? Аргументуйте свою позицію. Поясніть, що значить соборність відносно до управління церквою. За результатами роботи з текстом, відповідайте на питання будьте готові представити доповідь (презентацію) на 2–3 хвилини.

Відмінною рисою церкви Русі була соборноправність: «ніхто з її ієрархів не правив самовладно, ніхто з духовенства не приходив до громадян непрошений, всі церковні посади були виборні» (Огієнко 1.1. Українська Церква.— С. 74). Помісний собор (зібрання єпископів відповідної єпархії — території, на яку поширювався вплив митрополита), який функціонував при митрополиті, був обов'язковим колективним органом. Не зважаючи на це, їх діяльність була практично не помітною. Єдиним винятком стали вибори митрополитом ставленника князя Ізяслава Мстиславовича — Климента Смолятича. Цей чоловік був освічений, про що свідчить літопис, де зазначено, що такого книжника і філософа ще не знала земля Руська. Тим не менш, в Новгороді, Полоцьку, Пскові, Суздалі й Смоленську не погодилися з пропонованою кандидатурою. Окрім впливу помісного собору, це засвідчує небажаність русича на посаді митрополита на той період для уникнення переваг князів.

З плином часу деякі князівства ставали більш сильними, що тягло за собою бажання посилити роль місцевого єпископа, а інколи — навіть перетворити єпископську кафедру на митрополічу. Недовгий час такі митрополічі кафедри існували у Чернігові та Переяславі. В Новгороді з 1165 р. склалася цікава ситуація — введено сан архієпископа, який був незалежним від князя, а на практиці навіть очолював новгородський уряд.

Соборність церкви стосувалася не лише вищого духівництва, а й священників (ієреїв). Дорадчим органом при єпископі був ієрейський собор певного міста. Окрім того, були чернечі собори. При цьому право вирішального голосу на соборах мали й світські особи (зазвичай, представники правлячої верхівки).

Розвиток державно-церковних відносин у XIII–XIV ст.

Актуалізація

Пригадайте, коли відбувся розкол християнства. В чому основні відмінності православних і католиків? Враховуючи, що прийняття християнства на Русі відбулося до остаточного розколу, чому все ж вважається, що прийнято було православ'я? По-

ясніть. Що таке «епархія»? Хто її очолює? Назвіть 3–4 причини особливого значення Галицько-Волинського князівства для становлення української державності у XIII ст.

Ажурна пилка (часи Данила Галицького)

Група 1

Прочитайте нижченаведений текст. Виділіть основні причини проведення папою Інокентієм II Вселенського собору. Назвіть його наслідки.

Окрім роздрібленості та міжусобиць XIII ст. стало вкрай складним для Русі через татаро-монгольську навалу. Завойовники чинили погроми не лише на території сучасної України, вони загрожували всій Європі. У цій ситуації значно більше зацікавлення і підтримку Русі виказав не Константинопольський митрополит, а папа римський Інокентій II (обраний 1243 р.). 1245 р. він організував у Ліоні Вселенський собор (зібрання духовенства) для обговорення питання захисту від східних завойовників та звільнення від них захоплених земель Європи. Одним з основних доповідачів-інформаторів був руський архієпископ Петро. Він розказав про військо, його чисельність, тактику ведення бою і навіть деякі плани. На основі отриманої інформації католицька столиця взялася організовувати оборону, фортеці, опір. У той же час, посланці папи займалися дипломатичною діяльністю: проводили переговори із Золотою Ордою, побували у Києві, встановили контакти з Данилом Галицьким.

Група 2

Прочитайте про розвиток відносин між католицькою церквою і князем Данилом Галицьким. Чи можна назвати їх ефективними? Які кроки здійснив папа римський, щоб налаштувати князя на свою сторону? Чому князь відмовився продовжувати контактувати з Римом?

Рим ставив за мету приєднати православну церкву в Південно-Західній Русі до католицизму, і заради цього папа був готовий на величезні поступки. Перш за все він відправив до Данила Галицького домініканських монахів як радників з питань віри; іменував князя «королем», обіцяючи самому коронувати його; навіть дозволяв зберегти грецький обряд. Для князя ж основним було отримати відчутну допомогу для визволення Русі, проте ці спроби залишилися марними. Розчарувавшись у обіцянках папи, 1249 р. він відправляє його посла єпископа Альберта, і цим завершує контакти з Римом того періоду.

Рим така ситуація не влаштувала, та й загроза завойовників залишалася актуальною, тому папа 1253 р. видає звернення до християн Богемії, Моравії, Сербії й Померанії, а 1254 р.— до духовних осіб Естонії і Пруссії із закликом хрестового походу проти монголо-татар. Для налагодження стосунків з князем Данилом папа навіть відряджає послів до нього з короною, але Данило припинив стосунки з Римом, не отримавши реальної допомоги.

Наступний папа, Олександр IV, 1257 р. надіслав князеві Данилові звернення з докорами, що той нехтує католицтвом, і погрожував прокляттям. Для князі це було неважливо, оскільки він очікував на дієву допомогу проти ворогів. Заради цього він навіть погоджувався визнати владу папи римського. Проте, папа так і не здійснив кроків назустріч. Наслідком стало те, що князь Данило «залишив зносини з папою, тим більше, що ті переговори про прилучення українців до католицької церкви будили невдоволення серед громадянства» (Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1900.— С. 125).

Група 3

Прочитайте про розвиток православ'я у Галицько-Волинському князівстві у XIII ст. Виділіть основні віхи (3–4). Поміркуйте, до яких наслідків кожна з них могла привести.

Правляча верхівка Галицько-Волинського князівства розуміла велику роль релігійної віри в житті населення, а також значення церковних відносин для держави. Саме через це вони підтримували зміцнення Київської митрополичої кафедри після татаро-монгольської навали 1240 р. У той же час відбувалися наполегливі намагання створити Галицьку митрополію, адже київські церковні очільники, просуваючись на північ, нехтували свої обов'язки духовництва у Галицько-Волинському князівстві як щодо держави, так і безпосередньо щодо церкви. При цьому більшість православних епархій після погрому 1240 р. залишалися на території Галицько-Волинського князівства, де з середини XIII ст. був порівняний спокій, тож відносини у церковній сфері лишалися практично такими ж, як за часів Русі. Практично до остаточно занепаду державності у XIV ст. православна церква була державною, її шанували і підтримували. Не завжди гармонійно лише складалися відносини між князівською і церковною верхівкою. Наприклад, ані митрополит Кирило (1250–1281), ставленник Данила Галицького, ані митрополит Петро (1308–1326), кандидат князя Юрія Львовича на митрополичий престол, похапцем проїжджали Галицько-Волинську територію, прямуючи з Візантії, де відбувалася їх висвята, на північ, до Володимира на Клязьмі, де став розміщуватися київський митрополичий престол після 1240 р. по суті після татарського зруйнування Києва розміщувався митрополичий центр.

Домашнє завдання

Група 1

Прочитайте текст. Як би ви могли охарактеризувати релігійну політику Юрія II. Чи була вона виправданою? Поясніть свою позицію. До яких наслідків привела релігійно-політична діяльність Юрія II? Підготуйте 4–6 основних положень на основі опрацьованого матеріалу (запишіть у зошиті). Представте результати, записуючи ключові слова до кожного положення.

Правляча верхівка Галицько-Волинського князівства розуміла велику роль релігій Рим не полишав намагань поширити свій вплив на території Галицько-Волинського князівства. Проте, спроба церковної унії між католицькою столицею та князем Данилом була не вдалою. Тим не менш, католицькі впливи продовжували зростати, особливо при останньому Романовичі — Юрії II Тройденевичі (1323–1340 рр.). Це є цілком логічним, оскільки хрещеним він був за католицьким обрядом, а православ'я мав прийняти, ставши князем. Закордонна політика Юрія II засновувалася на союзах з хрестоносцями. В державі закладалися церкви латинського обряду, створювалися католицькі парафії. Бояри звинувачували Юрія II у покровительстві католицизму. Назрівала криза не лише української державності, але й православ'я у Галицько-Волинському князівстві.

Група 2

Прочитайте текст. Чому бояри в якості спадкоємця престолу Юрія II обрали Гедиміна? Що при цьому стало вирішальним? Підготуйте 4–6 основних положень на

основі опрацьованого матеріалу. Представте результати, записуючи ключові слова до кожного положення.

На початок XIV ст. відбулося зростання могутності Литовської держави за князювання Гедиміна (1316–1341 р.р.). Йому вдалося захопити не лише землі Білорусі, а й Київські (аж до лівобережжя Дніпра). Завдяки цьому він отримав титул короля Литви і Русі. Проте, його успішному поступу заважали напади Тевтонського ордену. Через це Гедимін змушений був звернутися до папи Іоанна XXII. У відповідь на це папа обіцяв впорядкувати ситуацію, але натомість очікував на навернення короля і його народу до католицизму.

У той же час, у Галицько-Волинському князівстві назріла криза за правління Юрія II. Окрім невдоволення його політикою, бояри розуміли небезпеку залишитися без спадкоємця. Їх погляди звертаються до Гедиміна, династія якого багато років сповідувала християнство східного обряду. До того ж обидві держави (Галицько-Волинська і Литовська) опозиційно сприймали московське православ'я, ведучи з ним боротьбу за власні митрополії. Таким чином, склалася суперечлива ситуація, коли київське християнство виявилось ближчим литовській правлячій верхівці, ніж Москві чи Риму.

Група 3

Прочитайте текст. Чому Казимір почав активно насаджувати католицизм? Чи можна вважати вдалою цю спробу? Поясніть свою позицію. Підготуйте 4–6 основних положень на основі опрацьованого матеріалу. Представте результати, записуючи ключові слова до кожного положення.

Одразу після смерті Юрія II польський король Казимір з військом перетнули кордон Галицько-Волинського князівства і попрямували на Львів. Офіційною метою стала помста за смерть князя. Вступаючи на Галичину, Польща долучала землі, відмінні не лише етнічно, але й релігійно. Втримати владу можливим було, лише насильницьки насадивши католицизм замість православ'я.

Оскільки польська корона була зацікавлена в поширенні впливу, то користувалася для цього можливостями домініканців і францисканців. Вони швидко налагодили мережу своїх монастирів. Наступним кроком стало ставлення католицьких єпископів (навіть там, де продовжували діяти православні, а прибічників серед населення практично не було). Митрополія з Галича була перенесена до Львова.

Група 4

Прочитайте текст. Які були основні риси релігійно-державних відносин за Казиміра? Чим можна пояснити його підтримку незалежному православному єпископу? Як би ви оцінили діяльність Казиміра у цій царині? Аргументуйте відповідь. Підготуйте 4–6 основних положень на основі опрацьованого матеріалу. Представте результати, записуючи ключові слова до кожного положення.

Під час правління Казиміра православна церква почала відчувати на Галичині несприятливість свого становища. Хоча на той час офіційною політикою Польщі було широке самоуправління і свобода віросповідання на її землях. На основі цього мешканці Львова висунули умову, щоб «у старожитній вірі ніхто їм нічого не чинив».

Король, намагаючись закріпити своє становище на нових територіях, змушений був врахувати церковну автономію. Казимір поклявся галичанам у захисті, збереженні прав, звичаїв і обрядів. Папа Бенедикт XII, дізнавшись про це, наказав Краківському єпископу звільнити Казиміра від обітничі, таким чином нівелюючи захист галичанам. Проте, Казимір не особливо цим скористався. В умовах протистояння з литовським князем Любартом, бояри якого мали значний вплив у Галичині, і загрози їх об'єднання з татарами для захисту православ'я, він обрав інший шлях. Фактично, відбувалася колонізація галицьких земель поляками і німцями, завдяки чому й відбувалося покатоличення. Католицькі єпископські кафедри номінально виникли у Перемишлі, Галичі, Холмі, Володимирі (самі ж єпископи були помічними єпископами у землях Німеччини і Англії). Окрім того, варто відзначити, що наприкінці свого правління Казимір домігся незалежного православного митрополита для Галичини від Візантії.

Група 5

Прочитайте текст. Чим зумовлена саме така політика Людовика Угорського до православної церкви? Чи була вона ефективною? Чому? Підготуйте 4–6 основних положень на основі опрацьованого матеріалу. Представте результати, записуючи ключові слова до кожного положення.

За наступника Казиміра Людовика Угорського православна церква значно втрачає свої позиції. Активізується діяльність католиків, їх діяльність стає чітко інституціоналізованою. Окрім того, маєтки і землі передають від православних єпископств католицьким, руйнують церкви для зведення костелів, значно активізуються місіонери. Православ'я з державної релігії перетворюється на пригнічену католицизмом другорядну течію, яку ще терпить владна верхівка, проте всіляко намагається зменшити її місце і вплив на своїх територіях.

Взаємовпливи православ'я і католицизму у XV ст.

Актуалізація

Назвіть причини занепаду православ'я на землях Київського і Гальцько-Волинського князівств. До чого це призвело? Чому політики приділяли значну увагу питанням віросповідання населення? Поясніть.

Робота у групах

Група 1

Прочитайте про спроби унії на початку XV ст. Чи були вони вдалимими? Чому? Представте результати розмірковувань у 4–6 реченнях.

1415 р. на київський єпископський престол висвячено Григорія Цамбалака. Через повну відсутність підтримки Константинополя, він змушений був орієнтуватися на Рим. Його навіть запрошують на собор до м. Констанца у 1418 р., де Григорій проголошує довгу промову лагиною, основною ідеєю якої було скликати собор спеціально для обговорення шляхів поєднання двох гілок християнства — церковної унії. Але питання лишилося відкритим: ані за папи Бенедикта XII, ані за папи Климента VI собори з цієї проблеми не мали успіху.

У той же час, Візантія практично повністю перестає опікуватися православ'ям на територіях Литви, Білорусі, України, митрополит Київський перестав бути цікавим для міжнародних відносин. Орієнтація Константинополя на Москву сприяла тому, що як литовсько-руська верхівка, так і населення почали шукати опіки і захисту в Римі, на основі чого ідеї унії ставали все більш актуальними. Католицька церква намагалася підтримувати опіку землями Східної Європи, не втрачаючи можливостей поширити свій вплив. Наприклад, у м. Новгород зусиллями князів Ягайла та Вітовта, які, фактично, були представниками папи, було збудовано костюл.

Група 2

Прочитайте текст. Чому православне духовництво у XV ст. почало схилитися до унії? Назвіть 3–5 причин. Які підготовчі етапи були пройдені? Зробіть висновок у 3–5 реченнях.

1431 р. на соборі в м. Базель основним питанням було єднання двох течій християнства. В результаті рекомендацій собору папа звернувся до литовського князя та польського короля з наполегливою пропозицією навернення православних на підпорядкованих їм територіях до унії. Православна духовна верхівка розуміла реальну ситуацію і схилилася до цієї пропозиції. Зокрема, 1433 р. митрополит Герасим відправив до папи Євгенія VI послів, які повідомили про готовність прийняти унію. Реалізація унії почала здійснюватися на Флорентійському соборі 1439 р., де було виголошено Акт про єднання церков. Цю подію підтримав митрополит Київський і всієї Русі Ісидор.

Група 3

Прочитайте основні постулати унії. Як ви їх розумієте? Поясніть у 4–6 реченнях сутність рішень Флорентійського собору.

Основні положення унії, які мали примирити католиків і православних, після тривалих і запеклих дискусій було визначено наступним чином:

– Дух Святий походить від Отця й Сина (можна говорити від Отця через Сина, як це пояснювали отці церкви, або просто від Отця, як це прийнято в східних церквах);

– існує чистилище для душ, які ще не покаялися за свої гріхи на цьому світі (чистилище існує як стан душі, а не як місце перебування померлих);

– папа є видимим головою Вселенської Церкви, намісником на Землі і спадкоємцем Апостола Петра. Главенство папи римського в церковній ієрархії стає абсолютним. Папа є начальником усіх соборів і першим з усіх патріархів.

Постанову собору оголосили 6 червня 1439 р. в храмі Санта Марія дель Фіоре. Оригінал Акту містить, поряд з грецькими й латинськими підписами, й руський: «смирений єпископ Авраамій Суздальський».

Група 4

Прочитайте текст. Чи вдалими були спроби Ісидора насадити унію? Чому? До яких наслідків це призвело? Узагальніть відповіді у 2–4 реченнях.

Ісидор мав зайнятися утвердженням унії на землях Русі після Флорентійського собору. Однак це виявилось практично неможливим: місцеве населення та духовенство чинили опір. При чому така ситуація спостерігалася як Львові, так і в Києві. Наступна спроба відбулася в Москві, де під час літургії Ісидор вже знадав папу римського, а не вселенського (константинопольського) патріарха, і наприкінці виголосив рішення щодо унії. Це страшенно обурило московського князя Василя, який наказав ув'язнити нахабу. Згодом Ісидору вдалося втекти, і після численних пригод дістатися Риму, де він ще більше зблизився з папою.

Група 5

Прочитайте текст. Чому зусилля Ісидора на території Польсько-Литовської держави були успішними? До чого це призвело? Як можна описати становище православної церкви після прийняття унії? Зробіть висновок з відповідей на питання на 3–5 речень.

Не зважаючи на невдачі, зусилля Ісидора мали і вдалі результати — на землях Польсько-Литовської держави унія була сприйнята. 1453 р. на ці землі був призначений архієпископ Григорій, якого папа намагався визнати за митрополита всієї Русі. 1458 р. відбулася передача епархій від православного уніатському митрополиту Григорію II. Таким чином, у частині земель сучасних України і Білорусі унія утвердилася, і продовжувала існувати вже в нових історичних обставинах.

Домашнє завдання

Запиши у зошит твір-роздум (до 100 слів), почавши його словами «Я вважаю, що церковна унія...».

Іудеї в часи Русі

Актуалізація

Пригадайте, хто такі іудеї. Які в них священні тексти? Як ви думаєте, чи могли на Русі замість християнства прийняти іудаїзм? Що ви хотіли б дізнатися про іудеїв, які жили на території сучасної України у часи Русі?

Почніть заповнювати таблицю ЗХД. Користуйтеся нею під час всього уроку.

Робота з картою

Прочитайте текст. Відмітьте території розселення євреїв до X ст.

Перші поселення євреїв на території сучасної України відносяться ще до I ст. н.е. Вони проживали в Криму і на північному чорноморському узбережжі. До VIII ст. значна кількість євреїв оселилася в межах Хозарського каганату. Наприкінці VIII — на початку XI ст. іудаїзм стає державною релігією каганату. Необхідно відзначити, що в X ст. вже функціонувала єврейська громада в Києві (зберігся їх лист у каїрській синагозі, в якому міститься прохання допомогти жертві злодіїв). Їх кількість збільшилася 965 р., після розгрому Хозарського каганату князем Святославом, коли полонених привели до столиці. Згодом вони заселили два міських квартали. Окрім того, Руссю IX–XIII ст. мандрували євреї купці та комерсанти.

Читання з маркуванням

Об'єднайте учнів у групи: географи, політики, мандрівники, місцеві мешканці.

Прочитайте текст. Будьте готові переказати його з точки зору представників тієї групи, яку ви представляєте.

Хозарські послы пропонували князеві Володимирі прийняти іудаїзм, який був їх державною релігією. Володимир відмовився, але рівень прийняття засвідчує, що ставилися до них так само, як до представників Візантії та Риму. Дружною була й релігійна полеміка XI ст. Про віротерпимість свідчить і наявність в Києві синагоги (є свідчення її функціонування у 1113 р., але збудовано її було суттєво раніше).

Протягом XI–XIII ст. в Русі працювали знані мудреці Мойсей Київський, Іса Чернігівський, Ісаак Руський. З хозар походив (отже, був іудеєм) воєначальник князя Святополка Іванко Захарич. Іудеї займали високі посади в економічній і будівельній сферах і в часи Галицько-Волинського князівства. Яскравим свідченням включення іудеїв у повноцінне життя Русі є таке порівняння: смерть князя Володимира (1288 р.) місцеві іудеї оплакували так само, як і руйнування Іерусалимського храму (що для іудеїв всього світу є найзначнішою втраченою).

На той час іудеї не відрізнялися від інших мешканців — ані одягом, ані мовою. Відмінності почали з'являтися пізніше, після потужних хвиль міграції іудеїв із Західної Європи (XV–XVI ст.). Волинські князі давали змогу зводити синагоги, школи, молитовні тощо.

Особливо посилювалося переселення євреїв під час татаро-монгольської навали. Внаслідок цього виникають поселення на Прикарпатті. У той же час там знаходять прилисток біженці від хрестових походів Західної Європи.

Домашнє завдання

Напиши есе з теми «Іудеї в історії Середньовічної України» (до 100 слів).

КараїмиАктуалізація

Поміркуйте, люди яких віросповідань в часи Середньовіччя жили в Криму. Пригадайте 10 заповідей християнства.

Караїми — хто це? Караїмське віросповідання в різні історичні проміжки було поширене серед іранців, арабів, євреїв, греків, ефіопів. У Східній Європі його дотримувалися лише караїми-тюрки і невеличка кількість українців та росіян.

Робота в парах

Прочитайте кожен/на свій текст. Виділіть у кожному реченні 1–2 ключові слова. Перекажіть один/а одному/ній текст за ключовими словами.

1 текст

З VIII ст. караїзм приймає правляча верхівка хозар (разом з каганом), тож це віровчення поширилося на всіх язичницьких територіях каганату. Варто відзначити, що в Хазарії мирно співіснували караїм, християнство, іслам. Основне поширення було у Криму, і після занепаду каганату караїми зберегли самостійність в окрузі Кирк-Йер (не далеко від Бахчисараю). 1246 р. частина караїмів прийняла запрошення князя Данила Галицького, який надав їм землі і привілеї, і переселилася у Галичину. Громади виникли в Галичі, Львові, Луцьку та інших містах цих земель.

2 текст

Караїми вірять в єдиного Бога, священною книгою для них є Старий Заповіт, особливо шануючи дещо заповідей. Для них вкрай важливим є вивчення Святого Письма. За їх вченням, творцем всього є Бог, який воздасть людям за їхні вчинки і воскресить померлих у судний день. Вони очікують на прихід месії, Ісуса Христа і Мухаммеда шануючи як пророків.

Іслам на території сучасної України в часи Середньовіччя

Актуалізація

Пригадайте, що таке іслам. Де і коли він виник? Як ви вважаєте, чи були мусульмани в Україні у Середньовіччі? Поясніть свою думку.

Дерево передбачень

Звідкі мешканці України дізнавалися про іслам?

Прочитайте текст. Чи збіглися передбачення з отриманою вами інформацією?

Про інтенсивну торгівлю з русичами свідчать середньовічні арабські автори Ібн Фадлан, аль-Масуді, Ібрагім Ібн Якуб, Ібн Міскавайг. Також безперечним твердженням є велика кількість арабських дирхамів та персидських монет на землях Русі. М. Грушевський повідомляв, що час найінтенсивніших наїздів арабських купців до Києва припадає на першу половину X ст. У той же час, русичі теж мандрували: переважно через Десну, Сейм і Оскол, здобуваючи знання про іслам в Болгарії.

Робота в групах (4 групи)

Прочитайте про «вибір вір» Володимиром. Викореміть 3–4 причини, які були на користь прийняття ісламу. Як ви вважаєте, що завадило ісламу стати державною релігією Русі (складіть перелік з 3–4 рис)? Поясніть свою думку.

У літописах міститься інформація про те, що князь Володимир перед проведенням радикальної релігійної реформи здійснив так зване «випробовування вір» — запросив представників найбільш динамічних і впливових релігій того часу, щоб дізнатися про перспективи і наслідки прийняття тієї чи іншої релігійної традиції.

Прийняття ісламу розглядалося поряд з християнством римського та візантійського обрядів та іудаїзмом. На користь цього варіанти була молодість ісламу, динамічність розвитку, а також багатонаціональність послідовників. Прийняття ісламу могло б значно спростити контакти зі Сходом (як торговельні, так і військові). Проте, переважили інші причини: дуже суворий монотеїзм, який русичам-язичникам не був притаманним і до якого не була готова навіть правляча верхівка; пріоритетність відносин з Візантією; неповнота та поверховність інформації про іслам.

Ажурна пилка

Група 1

Прочитайте текст. Чим займалися перші мусульмани на території сучасної України? Звідкі взагалі відомо, що вони бували на цих землях? Про які області сучасної України йдеться?

Степовики від Приазов'я до Дону мандрували землями сучасної України. Арабські літописи повідомляють, що пращури сучасних осетинів на початок VIII ст. вже прийняли іслам. Їх поховання відповідають мусульманському обряду, і це дозволяє стверджувати про наявність навіть поселень мусульман у східній Україні.

Група 2

Чи можна вважати, що татаро-монголи навали XIII ст. притіснили русичів через релігійну ворожнечу? Поясніть думку.

Скалася думка, що татаро-монголи Золотої Орди сповідували іслам, і протистояння русичів і мусульман триває ще з тих часів, зазнаючи апогею у часи козаччини. Проте, ані хани, ані переважна кількість їх підданих у середині XIII ст. ще не сповідували іслам, його послідовниками вони стали аж на століття пізніше. Окрім того, представники тюркських народів здавна жили на Київщині і Черкащині, але вони також не сповідували іслам.

Група 3

Прочитайте текст. З яких причин мусульмани селилися на землях Русі? Як ви оцінюєте це? Обґрунтуйте свою позицію.

Підтверджені відомості про перебування мусульман як рівноправних мешканців Русі відносяться до письмових відомостей про найману князями кінноту з печенігів-мусульман. Чимало мусульман потрапили на материкову територію сучасної України після перемоги Великого князівства Литовського за Вітовта над татарами-мусульманами Криму. Цікаво, що першу мечеть на материковій Україні, дані про яку чітко зафіксовані, збудовано за наказом Костянтина Острозького в м. Острозі для татар-мусульман, які були в нього на службі. Протягом XIV ст. в Києві і околицях перебували групи мусульман Золотої Орди.

Домашнє завдання

Напишіть розмірковування на кілька речень, почавши з фрази «Тепер я думаю, що перші мусульмани на Русі...».

8 КЛАС

Ісламський світ Кримського ханства

Робота в групах

Прочитайте інформацію щодо становища духовних осіб у Кримському ханстві. Випишіть терміни, які стосуються особливих явищ в духовному житті мусульман (посади, назви споруд тощо). До кожного підберіть аналог у християнській традиції.

Релігійне життя мешканців Кримського ханства було під протекторатом Стамбула. Представники султана обов'язково приймали участь у призначенні вищих духовних осіб. Ім'я султана згадувалося ущоденних молитвах у мечетях. Особливого статусу набув *муфтії* — вища духовна особа. Він входив до складу *дивану* і вважався за важливістю посади другим після намісника султана. Духовним особам, в залежності від їх посади, належали території різного розміру.

Всі вони об'єднувалися в один духовний домен — *ходжалик*. Кількість сіл у цьому домені варіювалася, досягаючи навіть двадцяти. Окрім того, до майна ісламського духівництва відносилися землі, які були передані як пожертва — *вакуфні землі*. Особливістю таких земель було те, що прибуток з них повністю використовували для утримання відповідної *мечеті* (будівлі для молитовного зібрання мусульман), *мектебе* (початкової школи), *медресе* (навчального закладу, де готували служителів культури і державних діячів), притулку для старих, які лишилися без родичів. Інколи навіть використовували такі прибутки для впорядкування доріг, мостів і фонтанів.

Методом обговорення у колі учні представляють результати роботи у групах, обгрунтовуючи 1–2 реченнями свій вибір (1 група — 1 термін, потім наступна, доки не закінчатся терміни). Доцільно записувати термін і через знак приблизної рівності — запропонований варіант. Далі необхідно уточнити в учнів, чи є інші пропозиції? чи зрозуміло, чому обрано такий варіант?

Ажурна пилка

Прочитайте текст. Працюючи в групі, доповніть запитання (за необхідності) та відповіді на них:

«Про кого йдеться у цьому уривку?»;

«В чому проявляється особливість положення ...?»

«Чи були привілеї у мусульман порівняно з ...?»

«Які могли бути сфери співпраці ... з мусульманами Кримського ханства?».

Група 1. Податки

У Кримському ханстві іслам відігравав роль організатора суспільного устрою. Населення було об'єднано у систему мілет (релігійних громад), які мали офіційний статус в державі. На них поширювалися вимоги як на мусульман (економічні в тому числі). Немусульмани в Хримському ханстві, як і мусульмани, були об'єднані в систему громад за релігійно-етнічною ознакою. Кримські хани особливими документами — ярликами — закріплювали привілеї їх вищого духівництва (єпископів та митрополитів), зокрема, звільняючи їх від усіх податків. Для немусульманського населення діяла особлива система щорічних податків, які за всю історію ханства ніколи не збільшувалися. Вони поділялися на податок із землі та врожаю (*харадж*) та подушний податок (*джезью*). *Харадж* в основному використовували для озброєння військових з малозабезпечених родин (при чому якщо в родині платника не було чоловіків, то від такого податку звільняли). *Джезью* використовували для того, щоб не брати участь у військових походах (якщо ж юнак з немусульманської одини добровільно йшов у ханське військо, то цей податок скасовувався). Також з державної казни виділяли кошти на потреби християнських та іудейських громад (в тому числі на будівництво церков та монастирів).

Група 2. Посади

Іновірці в Кримському ханстві могли займати важливі державні посади. Зокрема, документально засвідчено, що за Хаджи Гірея Монетний двір та головну скарбницю очолювали караїми. З того часу й протягом всієї історії Кримського ханства саме вони успадковували таку вагомую посаду...

...Також займалися чеканкою грошей. Цілі династії караїмів були казначеями у кримських ханів. Окрім того, не мусульмани займали посади у дипломатичному корпусі (документально засвідчено італійські та іудейські імена). Проте, на більш високі посади, навіть за умови прийняття ісламу, розраховувати вони не могли. На відміну від Османської імперії, де будь-хто з навернених у іслам міг займати будь-яку посаду, навіть візира, то у Кримському ханстві зберігався чіткий регламент. Посаду візира міг займати лише кримський татарин, навіть з неможливою родиною.

Група 3. Право

Усі суперечливі питання особистого характеру (одруження, розлучення, всиновлення, спадок тощо) вирішували голови громад християн та іудеїв. Якщо ж проблема мала кримінальний характер або стосувалася і мусульман, то переходила під юрисдикцію судів кадіїв (мусульманських суддів-чиновників, які призначалися правителем, були головами мусульман міста, і здійснювали розгляд відповідно до норм ісламу). Відповідно до норм права ісламу, всім мешканцям Кримського ханства (окрім язичників) гарантувалася повна недоторканість майна, вільна торгівля, ремісництво, підприємництво. На основі договорів, які дійшли до нашого часу, можна засвідчити рівні права у цій сфері мусульман та не мусульман. Зокрема, якщо в сім'ї кримського татарина були не мусульмани (в основному прислуга), то вони мали право на спадок. Є навіть приклади, що якщо хазяїн пообіцяв слугі щось із майна, але в означений термін не віддав, то слуга може подати скаргу кадію, виграти у суді, і отримати обіцяне.

Група 4. Спільне життя

Не дивлячись на лояльність у Кримському ханстві до немусульман, жити в столиці їм було заборонено. Проте, вдень вони могли відвідувати Бахчисарай. В основному цим користувалися торговці. Селища ж караїмів та урумів знаходилися поблизу Бахчисараю. На інші міста ханства ця заборона не поширювалася. Не мусульманське населення проживало і разом з мусульманами у містах та навіть деяких селах, займаючись разом з ними тим самим ремісництвом. Спільними були також і деякі священні місця паломництва (азизи), наприклад, біля сучасної Алушти, Інкерману. Цікаво, що в Кримському ханстві були громади католиків (іезуїтів), які з'явилися на початку XVIII ст. державна казна їх не фінансувала, але сприйняті вони були цілком нейтрально (дещо напруженими були лише відносини з православними). Згодом вони навіть відкрили колегію, а також успішно наvertsали місцевих вірмен.

Робота з картою в парах

Прочитайте про розташування громад мусульман на південних землях України, які почали виникати з XV ст. і проіснували до їх завоювань військами Російської імперії. Покажіть/позначте на карті місця їх проживання. Що знаходиться найближче до нашого міста/селища? Як ви думаєте, чому не відбулося поширення цих громад? Назвіть 2–3 причини (подальше обговорення у колі).

Мусульманські громади в різний час знаходилися в Хаджибеї (Одеса), Азаче (Азов), Аккермані (Білгород-Дністровський) і Ачи-Калсі (Очаків), а також у Кам'янці-Подільському і Меджібожі. Сферою мусульманського впливу залишалося і безліч поселень у районах Південної Бессарабії, що входить нині до складу України.

Домашнє завдання

Прочитай про мету походів кримчан на північ. Визнач причини таких дій і запиши у зошит. Як ти вважаєш, чи можна назвати визначальною роль релігії? Обґрунтуй свою точку зору у трьох-чотирьох реченнях, записавши їх у зошит.

Відомий дослідник Д. Яворницький звертав увагу на те, що метою походів кримчан на північ перш за все було здобування матеріальних ресурсів, яких не вистачало на території Кримського ханства. Ці землі були обмеженими для традиційного кочового життя, і тваринництво не могло забезпечити потреби мешканців. Навернення у свою віру, тобто прийняття ісламу, не було метою таких походів кримчан. Це підтверджується відсутністю спроб заснувати релігійно-просвітницькі центри на північ від Криму, або навіть закріпитися на віддалених від місць свого проживання територіях. Мусульманські громади на території материкової України трималися відособлено, не шукали собі союзників серед корінних жителів. У цих випадках мова йде про проживання мусульман в Україні, а не про мусульманізацію місцевого населення.

Мусульмани та православні на території сучасної України: взаємодія

Актуалізація невійськової взаємодії православних і мусульман

Пригадайте, чим могли займатися не мусульмани у Кримському ханстві. Люди яких професій могли приходити туди на заробітки (*будівельники, солевари, ковалі, конюхи тощо*)? Які ще зв'язки могли виникати між православними та мусульманами (*родинні*)?

Читання з маркуванням

Об'єднайте учнів/иць у групи: «Географи», «Історики», «Мешканиці», «Мандрівники», «Чинovníки», «Філологи».

Прочитайте текст. Виділіть ключові слова як для представників певної групи. Перекажіть текст з позиції групи.

Відомий дослідник ісламу М. Якубович пише: «Уже наприкінці того ж таки XV століття на теренах Польщі, Литви, Білорусі та Північної України існували окремі татарські поселення зі своїм внутрішнім ладом, відповідними привілеями й спробами розбудувати власну культуру на новому місці. ... З огляду на військово-значення цих поселенців жодної насильницької християнізації не проводилося.

Початок XVI століття став новою добою в історії мусульманського населення Волині. У 1512 році, зазнавши поразки від князя Костянтина Острозького під Вишневцем, велика група так званих перекопських татар опинилась у полоні. Уже маючи досвід надання притулку татарам, які з певних причин залишали Кримське ханство (зокрема, через внутрішні конфлікти), князь фактично перетворив їх на союзників, розселивши у своїх володіннях і надавши певні гарантії».

Уже на початку XVII століття, за даними різних історичних джерел (свідчення папського нунція Фульвіо Руджієрі, «Акт поділу Острога» між синами Василя-Костянтина Острозького від 1603 року, інвентарі та ін.), татари мешкали відразу в кількох населених пунктах. Передусім це саме місто, де вони мали мечеть, власне кладовище й земельні ділянки, а вулиця їхнього компактного проживання називалася Татарською. Мешкали татари й у близьких селах Хорів та Розваж (нині Острозький район Рівненщини), Підлужжя (Дубенський район тієї самої області). Окрім того, дані вже за другу половину XVII століття фіксують компактні татарські громади на території нинішньої Хмельниччини: у селах Новолабунь (Полонський район) та Ювківці (Білогірський), містах Полонне і Старокостянтинів. Повідомляється про «татарських поїв» і «татарських гетьманів». Один із інвентарів 1620-го називає функції татар: «Повинні ставати на кожну оборону ґрунтів, лісів, границь і, де їм староста накаже, також і на сторожу під час набігів». У Старокостянтиніві 1636 року налічувалося «60 хат» татар, тобто кількості осіб (місто мало кілька тисяч жителів, тож ішлося про 5–10% його населення). Невеликі групи татар мешкали й у селах регіону, користуючись протекторатом князівського дому. У 1669-му польський король Міхал Вишневецький видав спеціальний «привілей», яким підтверджував волинським татарам усі права шляхти.

Ще в 1600 році латиномовний письменник Шимон Пекалід описував звичаї татар: «...отут, в Острозі, поселилися жити. Тож біля Горині, річки скелястої, всі там осіли. І в інших місцях, і вже орють поля, не лишаючи зброї... День Баєрана святкують вони дуже гучно: до міста всіх їх скликає мечеть із полів, що розкидані всюди...» («Про Острозьку війну», переклад Володимира Литвинова). Мечеті, які діяли в Острозі та низці інших місць, на жаль, не вціліли. Це були типові дерев'яні хати з однією чи двома надбудовами-мінаретами, які відрізнялися від малих церков чи капличок лише орієнтуванням у бік Мекки й відсутністю хрестів. Мали місцеві татари й свої кладовища (так звані мазари); наприклад, в Острозі зберігся такий мазар, останні поховання на якому датуються 20-ми роками минулого століття.

Особливе зацікавлення викликає соціальне життя місцевих татар. Їхні нащадки практично на всі 100% були чоловіками, а отже, єдиним способом продовження роду для них зоставалися шлюби з місцевими: уже в острозькому інвентарі від 1621 року трапляються типово українські жіночі й чоловічі імена тих часів (Богдана, Наливайко та ін.) із прізвиськом Татарчин(а); вочевидь, ішлося уже про місцевих членів татарських родин. Неминуча асиміляція на якомусь етапі спричинялася до того, що певна частина мусульманського населення переходила в християнство.

Дуже цікаво формувалися лінгвістичні особливості цієї татарської спільноти. Уже в XVI–XVII століттях місцеві татари фактично переставали володіти рідною мовою; у той період у всіх сферах життя, окрім релігійних обрядів, котрі відправлялися арабською, домінують місцеві мови. Більшість дослідників наголошують, що найуживанішою серед татар-липків була тоді старобілоруська з домішкою полонізмів, для відтворення якої в письмі використовували арабські й перські літери.

Полишивши військову функцію надвірної міліції в магнатів (це вже у XVIII столітті стало неактуальним), місцеві татари перетворилися на дрібних землевласників і купців. 1708 року в Острозі, наприклад, діяла якась «пекарня» (про що свідчить міський реєстр), котра виготовляла «придатну до вжитку продукцію», вочевидь, так звану халяльну їжу. Подібні заклади існували й в інших містах Волині. Деякі татари навіть мали кріпаків (аж до 1861 року).

Обговоріть перекази груп.

Релігійні погляди козаків

Актуалізація

Пригадайте, від яких норм і законів поза січового суспільства відмовилися козаки (*нерівність, кріпацтво, шлюбне життя*). Чим це було спричинено (обґрунтуйте свою позицію)? Як ви вважаєте, чи були козаки релігійними? На основі чого можна зробити такі висновки?

Робота в парах

Прочитайте текст. Сформулюйте по черзі 2–3 питання один/одна до одного/ої. Спробуйте відповісти на них.

Релігійні погляди козаків були своєрідними, відмінними від загальноприйнятих християнських норм поведінки. З одного боку, через те, що життя на Січі було «вольницею», з іншого боку — оскільки царські/королівські накази і грамоти виконувалися не досить чітко. В таких умовах саме релігійні приписи залишалися чи не єдиним засобом регуляції відносин у козацькому суспільстві, яке відрізнялося бурхливістю реакцій, не завжди високою дисципліною і керованістю. Виходячи з назв церков, можна зробити висновок, що найбільше шанувалася козаками Богородиця. Зокрема, поширеним був культ Покрови (віра в те, що Діва Марія своїм покровом захистить (закриє) козаків від ворогів).

Робота в групах

Прочитайте текст. Знайдіть відповіді на питання:

Група 1

Чи можна вважати козаків аскетами? Обґрунтуйте свою думку. Яку книгу особливо шанували козаки? Чому? Як ставилися козаки до християнських свят і традицій?

Козацькі маси виступали носієм своєрідного народного християнства, яке мазічно містило в собі елементи візантійського православ'я та архаїку стародавніх родових обрядів, свободу свого релігійного світорозуміння й благоговіння перед Біблією, яку, однак, мало хто з козаків читав, нехтування в буденному житті аскетизмом і майже дитячу безпосередність сприйняття обрядів, свят, почитання традицій. Поза сумнівом, що релігійність, щира набожність носили здебільшого обрядовий характер.

Група 2

Яку частину щорічного прибутку віддавали козаки на благодійність? Де знаходилися святині, які особливо шанували козаки? Як ви вважаєте, чому меценатство і благодійництво були такими поширеними у козаків? Обґрунтуйте свою позицію.

Широко відома благодійність козаків-парафіян щодо своїх православних церков, а також шанованих святинь поза межами Січі: в Києві, Чернігові, на Афонських горах і навіть у Палестині. Військо Запорізьке отримувало з царської казни жалування близько 6 тис. карбованців на рік, козацькі ж дари церквам, монастирям, пожегтвування школі тільки в грошах сягали нерідко 2500 карбованців. Пересічні ж рядові козаки, не маючи родини, часто заповідали свої кошти (нехай і по кілька карбованців, та то був увесь статок) місцевій церкві.

Група 3

Пригадайте, в чому основні відмінності між православними і католиками? Про які обряди може йтися у тексті? Дайте аргументовану оцінку наказові Петра I, про який йдеться у нижченаведеному тексті.

Одним з етапів посвяти у козаки було прийняття новоприбулими обрядів православної церкви. Ті, хто не погоджувалися, мали покинути Січ. Особливо нетерпимо козаки ставилися до католиків як до гонителів православ'я. Перехід з християнства у іншу релігію був неприйнятним в першу чергу з світоглядних позицій. Пізніше, відповідно до указу Петра I, це було закріплено законодавчо: якщо хтось намагався повернути православного до ісламу, іудаїзму чи язичництва, то таку людину засуджували до страти.

Група 4

Як ви вважаєте, які причини того, що козаками ставали іноземці? Поясніть свою точку зору. Чи приймали ці новоприбули православ'я? Чому ви так вважаєте? Як ви вважаєте, про що свідчить прийняття іноземців до козацької спільноти? Виділіть кілька рис.

В козацькій старшині було чимало іноземців. Серед них — представники покозаченої польської католицької шляхти (Дуніни-Борковські, Леонтовичі та ін.). Кочубеї були кримськими татарами, Фридрикевичі — цесарцями, Орлики та Пасеки походили з Чехії, шотландцем був Максим Кривоніс. Козацькими старшинами єврейського походження були знатні козацькі роди Боруховичів, Магеровських-Перехрестів, Герциків, Крижановських, Марковичів, Перехрестів-Осипових та деякі інших.

Проведіть презентацію робіт груп із представленням і обговоренням результатів.

Співпраця козаків і мусульман (наприкінці теми)

Робота в малих групах

Прочитайте узагальнення відомого дослідника В. І. Лубського про приклади військово-політичних союзів православних і мусульман. Поміркуйте, які могли бути причини для таких рішень? Сформулюйте дві-три.

Великі політичні діячі України періоду гетьманщини в пошуках виходу зі скрутних політичних ситуацій часом звертали свої погляди на південь до сусідів — мусульман. У лютому 1648 р. в Бахчисараї був укладений відомий союз між українським гетьманом Богданом-Зиновієм Хмельницьким і Кримським ханом Іслам-Гиреєм III. А в 1654 р. Хмельницький уже серйозно розмірковував про встановлення державного протекторату Туреччини над Україною, запросивши турецьких послів на козацьку раду в Чигирин. Відвертим прихильником турецької орієнтації був гетьман Петро Дорошенко (1627–1698). У зв'язку з його спробою зробити Туреччину захисницею України в народі існувало повір'я, що Петро Дорошенко таємно прийняв іслам. У 1669 р. він підписав угоду з Туреччиною про її фактичний протекторат над Правобережною Україною. Договір з Кримським ханством підписав також один з козацьких ватажків — Петрик-Іваненко, визнаний Кримом гетьманом.

І хоча ці союзи виявилися нестійкими, не витримавши випробування часом, вони свідчили про доброзичливе, зацікавлене ставлення частини українських політичних діячів до сусідів-мусульман. М. Дорошенко, надавши допомогу хану в захисті Бахчисарая, мав високий авторитет у Криму. Після кривавої трагедії в Батурині у 1709 р. запорозьке військо підтримувало союзницькі відносини з Кримом аж до 1733 р. А після заборони і руйнування Запорозької Січі в 1775 р. Росією кримський хан поселив у себе частину запорожців.

За допомогою кластеру запишіть причини, виокремлені в групах.

Домашнє завдання

Напишіть есе на 100 слів, почавши «Про взаємини православних і мусульман я думаю, що ...».

Вірмени в релігійній історії України

Актуалізація

Що ви знаєте про вірмен? Як давно вірмени проживають в Україні? Як ви думаєте, чи значну роль вірмени відігравали в суспільстві XVI–XVIII ст.?

Записати методом мозкового штурму

Робота з картою

Прочитайте текст. Позначте/покажіть на карті території етапів міграції вірмен на територію сучасної України та місця проживання вірменських релігійних громад. Обговоріть у парах, чому вірмени селилися здебільшого у Львові.

На землях сучасної України вірмени стали з'являтися ще задовго до утворення Київської держави, але масове переселення їх на Русь відбулося в XIII ст. Є багато версій щодо появи вірмен на землях України. За текстом XVII ст. Теодора Димитровича виділяють три фази переселення вірмен на землі України: 1) в часи короля Болеслава Сміливого (XI ст.) поселення вірмен появляються у Львові та Луцьку; 2) друга хвиля переселення вірмен, за закликом князя Льва I Даниловича, відбувалася у 1280 р. Тоді виникає колонія вірмен в Кам'янці; 3) у 1358–1360 рр. вірмени почали масове переселення на землі України, рятуючись від нашествия турків-сельджуків. Вірменські поселення зосереджувалися переважно на землях Галичини.

На території України на 3–4 тис. віруючих вірмен у середньому припадало 9 парафій, 13 культових приміщень, приблизно 23 священники. У самому Львові, крім кількох василіанських монахів, було 7 священників, які обслуговували три церкви: кафедральну, монастир св. Анни з розміщеною неподалік церковкою св. Якоба Нісібійського та церкву св. Хреста. Крім Львова, велика колонія вірмен мешкала в Кам'янці-Подільському, де в 1495 р. побудували церкву Успіння Богородиці, що прославилася в XVII ст. чудотворним образом Божої Матері. Крім неї, тут діяло ще три менші церкви. Священників, як і у Львові, в Кам'янці налічувалося 7. Вірменські парафії з церквами й священниками були ще в Язловці, Станіславі, Снятині, Замості. Вірменські святині мали також і Київ та Луцьк.

Робота в групах

Прочитайте довідку про розвиток вірменської церкви у XVI ст. Пригадайте, що ви знаєте про розвиток православної і католицької церкви у той самий період. Заповніть таблицю, використовуючи позначки «+», «-».

	Ставлення до унії	Взаємини з офіційною владою	Наявність братств	Внутрішні суперечності
Вірмени				
Католики				
Православні				

Найхаризматичніший вірменський єпископ Стефан V (середина XVI ст.) був прихильником унії, через що змушений був залишити Вірменію і поселитися в Україні. Його спадкоємець Григорій II (з 1562 р.— єпископ) намагався продовжувати політику попередника, але зіткнувся з супротивом вірменських старійшин, які контролювали практично все життя. До того ж їх підтримував клір. Таку позицію необхідно було враховувати, оскільки вірменська церква практично не мала можливостей для розвитку, бо не було ані церковних братств, ані меценатів із заможних вірмен. Громада весь час була під загрозою повної асиміляції з українцями або поляками. На фоні цього зростали суперечки між духовництвом, мирянами та єпископом. 1568 р. король Сигизмунд Август для розв'язання конфлікту змушений був видати спеціальний декрет про заборону старійшинам втручатися в управління церквою. Загалом, апелювали до королівської влади у Вірменській церкві протягом всього XVI ст. Наступний єпископ через симпатії до унії також змушений був зректися посади (як і його попередники). Через те, що вірменські громади не підтримували ідей унії, вона не мала особливого успіху, навіть не зважаючи на підтримку єпископів.

Домашнє завдання (по групам)

Прочитайте про історію вірменської церкви в Україні у XVII ст.

Група 1

Складіть перелік ключових подій історії вірменської церкви в Україні (5–7) на лінії часу XVII–XVIII століттях. Будьте готові коротко озвучити його.

Група 2

Уявіть себе головою заможної вірменської родини XVII ст. Запишіть емоційну оцінку тих подій з його уявної точки зору (використовуйте звороти на кшталт «Мені сподобалося...», «Викликало почуття пригнічення...», «Найбільше мене лякало...», «Найрадіснішою для мене подією стало...» тощо. Будьте готові представити її у класі.

Група 3

Наведіть синоніми до виділених курсивом слів (записавши їх у зошит). Будьте готові поділитися результатами своїх розмірковувань з однокласниками.

Група 4

Намалюйте умовну карту розквіту/занепаду вірменських громад в Україні (зробіть різні позначки, якщо на одну й ту саму територію припадають різні етапи у різні часові проміжки). Будь готові показати це на загал на великій карті.

Група 5.

Порівняйте прийняття унії вірменами та українцями. Заповніть таблицю. Будьте готові усно узагальнити її (представити у класі).

Спільне	Відмінне	
	Вірмени	Українці
1...		
2...	1...	1...
3...	2...	2...

До кінця XVI ст. ставлення офіційного Риму до вірмен (в тому числі на території сучасної України) було терпимим. Але на початку XVII ст. ситуація кардинально міняється. Зокрема, відбувалися спроби втручання у вибори єпископа, адже його посаду мав затверджувати *каталікос* (вища духовна особа у Вірменській церкві). Було навіть видано спеціальну інструкцію від римської курії, де прописали вимогу схилити вірмен до *унії*. Проте, звісно, католики розуміли, що це зустрине супротив з боку населення, тому було висловлено вимогу, що ті, хто не визнає унію, мають залишити територію Польщі як *схизматики*. Розрахунок робився на те, що серед вірмен було чимало заможних родин, які навряд чи захочуть втрачати свої статки, тому приймуть унію. 1627 р. новим єпископом стає Микола Торосович, який був висвячений таємно. Громада до нього ставилася суперечливо, бо вважала незаконним обіймання ним посади. Ймовірно, тоді Торосович і вирішує остаточно порвати з вірменським престолом і перейти під патронат Риму. У 1630 р. для залагодження конфлікту між єпископом та громадою до Львову приїхав з Вірменії *варданет* (вчений монах, який мав право наставляти та проповідувати). Проте, він прийняв сторону громади, не пустив єпископа до кафедрального собору, і навіть вимагав суду на Торосовичем. Єпископ, розуміючи загрозу, 24 жовтня 1630 р. прийняв визнання католицької віри, перейшовши під опіку католицького духовенства. Наступним кроком стало засвідчення Торосовичем католицької віри перед папою Урбаном VIII, внаслідок чого його і спадкоємців на єпископському престолі визнали архієпископами-митрополитами (з представництвами в Польщі, Молдові та *Валахії*), зрівнявши в правах з відповідними духовними особами латинського обряду. Внаслідок таких дій, громада ще більше згуртувалася проти єпископа та унії. Вірмен підтримував король. Такі суперечності не минулися марно для громади. Багато вірмен залишали Львів, оскільки торгівля відчутно впала, родини збідніли. Окрім того, що духовно церква зазнавала занепаду (зникла повага до єпископа, занедбувалася дисципліна), відбувалося також розкрадання церковного майна. Щоб хоч якось стабілізувати ситуацію, вірменські старійшини вирішили хоча б *номінально* прийняти унію. Яну Казиміру, королю Польщі, було подано уніатське сповідання віри від них та згода перейти під *юрисдикцію* Риму. Але відносини між громадою та єпископом залишалися напруженими. Для владнання король і папа вирішують направити у Львів *театинців* (особливий *орден монахів*, які висвячені в сан, але продовжують виконувати функції священників, борючись з *ересями* і закликаючи до оновлення церковного життя). Приїхали вони у Львів навесні 1664 р.

Торосович робив все можливе, щоб їм завадити. Проте, театинці майже одразу відкривають школу для хлопчиків, а згодом — і *папську колегію* (заклад для просвітництва духівництва та пастирської роботи). Вони також сприяли формуванню насправді вірмено-католицького обряду в церкві (оскільки Торосович вів подвійну гру: визнаючи унію сам, він оточив себе православними священниками, за допомогою чого блокував всі католицькі реформи).

1667 р. Торосович знову їде до Риму, де його змушують обрати собі в якості наступника вихованця театинців. З Риму він повертався 1675 р., отримавши ще кілька високих титулів, і з тих пір намагаючись змінити життя релігійної громади на уніатське. Проте, це не допомагає налагодити стосунки з помічником-наступником. Напружені стосунки з Торосовичем змушують його поїхати до Вірменії, де він провів майже 10 років. До того ж в провінціях вірмени прийняли унію лише поверхнево, а в Кам'янці-Подільському взагалі покинули місто через його захоплення турками 1672 р. Водночас, зростає вірменська громада в Станіславі, унія там міцніє. Також утворюється парафія в Тисмениці. 1681 р. Торосович помер. Його наступника не відпускав з Вірменії патріарх, сподіваючись, що без нього противники унії переможуть, і парафії знову перейдуть до вірменської церкви. Проте, стараннями Габрієля Сахновича, а особливо Богдана Нерсесовича вірмено-католицька церква в Україні вистояла. В першу чергу завдяки тому, що старійшин позбавили привілеїв, внаслідок чого вони не змогли, опікаючи, контролювати церковне життя. Це стало початком звільнення від впливу *світських* осіб. Звісно, що такі реформи призвели до супротиву громади. 1686 р. наступник Торосовича, нарешті, повертається до Львова. Він почав приведення до унії всіх молдавських та валаських вірмен, впорядкував *літургію*, зміцнив церковну дисципліну. Відбувається подальший розвиток вірмено-католицької церкви в Україні. На початку XVII ст. утворилися нові парафії вірмен у Городенці та Бережанах. Архієпископом-митрополитом стає Ян Тобіуш Августиневич. Саме він заснував у Тисмениці два братства, а також банк (за підтримки київського воєводи Юзефа Потоцького), нову парафію у Кутах. 1736 р. вперше без світських представників було обрано наступника. В подальшому, не дивлячись на те, що 1772 р. Галичина переходить під владу Австро-Угорщини, львівський архієпископ зберігає за собою юрисдикцію над усіма вірменськими парафіями колишньої Речі Посполитої. На той час їх налічувалося 17 парафій: три у Львові, дві у Кам'янці-Подільському і по одній в Бережанах, Городенці, Язловці, Кутах, Луцьку, Лисецьку, Обертані, Станіславі, Снятині, Тисмениці, Замості та Золочеві. Вірменська громада так і не змогла оговтатися після суперечностей з єпископом, економічне становище духовництва у вірмено-католицькій церкві було скрутним, і тому Марія-Терезія 1773 р. виділила вірменам кошти на утримання архієпископа та священників. Але вже за царя Йосифа II реформи вкрай негативно відобразилися на вірмено-католицькій церкві. 1784 р. закрили колегію театинців у Львові, а на 1787 р. лишилося лише сім вірменських парафій: у Львові, Лисецьку, Тисменці, Станіславі, Кутах, Снятині та Городенці. Влада також обмежила кількість священників (до 14). Проте, зберігся монастир вірменських бенедиктинок, в якому на 1791 р. були послушниці не лише з України, Польщі, Семиграду, а й з Криму, Стамбулу і навіть з Татарії. Зі здобутків можна також відзначити дозвіл у 1792 р. Вірменам відкрити свій банк (який підпорядковувався львівському капітулу).

Роми України XVI–XVIII ст., релігійні погляди

Актуалізація

Пригадайте, які етнічні групи проживали на території України у XVI–XVIII ст.? Що ви знаєте про ромів? Як ви думаєте, які релігійні погляди у ромів? Які ознаки язичництва можете назвати? В чому відмінність католиків і парвославних?

Мозковий штурм

Прочитайте вихідну інформацію про ромів на території України XVI–XVIII ст. Про що з повсякденя ромів, які традиції/погляди ви б хотіли дізнатися більше?

Перші згадки про появу ромів у Європі відносяться до початку XIV ст., а в Україні вони з'являються вже на початку XV ст. Перше велике поселення зафіксовано в м. Ужгороді (до 1691 р. міська влада виселила їх на околиці, де вони створили своє поселення). Перші роми на території України переважно вели осідлий спосіб життя. Згодом у Центральній Україні мігрують польські роми. Однією з основних причин їх розселення в певних регіонах був попит на ковальство та зброярство, сформований у часи Б. Хмельницького. Переважно ці групи ромів дотримувалися католицької традиції, проте в цілому світогляд їх був язичницьким, лише з деякими елементами християнських поглядів, які дуже своєрідно були асимільовані. З часом ці роми перейняли православний обряд від місцевого населення. Варто також зазначити, що роми в Україні представлені кількома великими групами, кожна з яких має свою назву, рід занять, вірування і навіть мову.

Робота в парах

Прочитайте текст. Які питання можна до нього поставити? Сформулюйте по черзі по 2–3 питання один/одна одному/одній і знайдіть відповіді на них.

На територію України роми потрапляли переважно з Молдови і Валахії. У XVI ст. вони вже мігрували по всім землям сучасної України. Не дивлячись на те, що групи ромів були незвичними, у дивовижному одязі, з незрозумілою мовою, вони цілком вписувалися у повсякдення того часу. Мандрували купці, ченці, ремісники, актори, тому роми не привертали специфічної уваги. Проникнення їх було мирним, оскільки на той час культурна самобутність не мала великого значення. Переважно роми становили 6–8 відсотків загального числа мешканців того чи іншого регіону. З 1765 року кочовий спосіб життя для ромів був заборонений, кожен з них мав обрати місце для осілого проживання. Роми платили податки — від кожного шатра, переважно податок йшов у військову скарбницю. З огляду на наявність у «Реєстрах усього війська Запорізького» імен Валько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Дмитро Циганчик можна зробити висновок про участь ромів у визвольній боротьбі українського народу.

Проведіть презентацію результатів роботи кількох пар.

Робота з картою

Прочитайте інформацію про різні групи ромів. Позначте на карті чотири кольорами відповідні етно-мовні групи ромів. Чи співпадають релігійні погляди ромів виділених груп з поглядами місцевого населення? Як ти вважаєш, чому? Обґрунтуй свою позицію.

Основні групи ромів України

Найбільшою групою серед українських ромів є серви (сервуря) та влахи (влахуря). Їх мова належить до української діалектної групи, вони є православними християнами.

Роми особливо вірять у боротьбу між силами добра і зла. І перемога не залежить від втручання людини чи її бажань. Як добрі сприймаються всі сили, які допомагають у справах, а як злі — ті, що допомагають ворогам або приносять невдачу.

При цьому особливою доброю силою здавна вважався вогонь. Саме вшанування вогню є особливою рисою кочових ромів. Він асоціювався з добрими силами природи, які захищають родину. Через це роми обов'язково слідкували, щоб вогнище, розведене ними, не згасало (доки вони не кочують). Із цією вірою пов'язане те, що протягом ночі молоді неодружені юнаки дивляться за розведеним вогнищем, підтримуючи його горіння протягом ночі. Коли ж роми йшли з місця, то вогнище мало догоріти саме, і навіть якщо потрібно було терміново рушати, табір чекав, доки вогонь згасне сам. Біля вогнища відпочивали і здійснювали магічні обряди. Віра в особливу силу вогню дійшла до нашого часу в багатьох ромів.

Група 3

Пригадайте, як називається форма язичницьких вірувань, послідовники якої вірять у те існування душ і духів. Прочитайте текст. Наведіть приклади (до 4), з поховальними традиціями яких народів схожі погляди ромів, обґрунтовуючи свою думку для кожного прикладу у 2–3 реченнях.

Одним з особливих обрядів, який виділяє ромів від інших народностей, є поховальний. Роми, як і більшість представників інших релігійних течій, християнства зокрема, вірять у потойбічний світ і безсмертя душі. Ці погляди в ромів України зазнали значного впливу католицизму і православ'я.

Коли роми здебільшого вели кочовий спосіб життя, то померлу людину обов'язково проносили повз шатро, в якому вона жила. Поховання проводили якнайшвидше, і після цього табір одразу їхав подалі від могили. Інколи, щоб розвіяти горе, роми співали та танцювали. Подекуди цей обряд зберігся донині.

Оскільки роми вірять, що померла людина насправді лише заснула, а прокинеться вже у потойбічному світі для справжнього життя, то й могилу намагалися зробити такою, щоб вона правила за повноцінне житло. Зокрема, стіни поховально ями викладали цеглою, і туди опускають домовину, в якій є віконця. Яму накривають плитою, яку засипають землею. За віруваннями ромів, померлі можуть повертатися до своєї родини або ж жахати вночі, що відображено у їхньому фольклорі. Саме тому за дотриманням ритуалів, пов'язаних зі спочинком померлої людини, слідкують дуже уважно.

Група 4

Пригадайте, чи одразу відбулося прийняття християнства на території сучасної України. В чому можна знайти залишки давніх вірувань українців. Наведіть кілька прикладів. Прочитайте текст. Як ви вважаєте, за якими ознаками (3–4) можна вважати, що певна група ромів є християнами? Обґрунтуйте свою позицію, навівши приклади. В чому у повсякденні будуть відмінності в житті ромів-християн та ромів-мусульман? Будьте готові представити результати в класі.

У фольклорі ромів поширеними є оповіді про відносини Бога (та святих) і ромів. Здебільшого вони спрямовані на те, щоб пояснити певні особливості їхнього способу життя (Бог дозволив ворожити і обдурювати; Бог дозволив кочувати, бо не залишилося для них землі тощо).

Таким чином роми асимілювали нову для себе релігію (християнство), за допомогою чого їм простіше стало спілкуватися з місцевими мешканцями, які сповідували християнство. Своєрідними були прояви християнської релігійності. Церкву роми відвідували лише під час великих свят. Особливо шанують світо Різдва і Великодня, а також Трійцю і Покрову. Молитви у повсякденному житті практично не використовувалися. Дітей хрестять переважно у 10–13 років, беручи по кілька пар за хресних батьків. Молодята вінчалися у церкві.

Особливою з точки зору релігійних поглядів є група ромів-кримців. Вони здавна сповідували іслам, дотримувалися більшості заборон (на вживання алкоголю, тютюну, щодо деякої їжі, особливо суворо — щодо норм одягу). Найшанованіший звичай — подання милостині. Варто також відзначити, що жінки, які сповідували іслам, але були ромами, ніколи не закривали обличчя (навіть на територіях, де традиційно це роблять).

Іудеї на території сучасної України

Актуалізація

Пригадайте, що таке іудаїзм. Чи пов'язаний іудаїзм з національністю? Як називається будівля, в якій іудеї збираються для спільної молитви? Чи знаєте ви, в яких містах України збереглися будівлі синагог? Перелічіть основні ознаки гетто. Як ви думаєте, чому в народному фольклорі сформувалося жартівливо-зневажливе ставлення до іудеїв?

Читання з маркуванням

Прочитайте загальні відомості про повсякденне життя іудеїв в Україні з XVI ст. з точки зору «Чиновників», «Освітян», «Істориків», «Мандрівників».

З XVI ст. на територію сучасної України через землі Польщі мігрують іудеї з Німеччини. З часом таке переселення стає все інтенсивнішим через те, що Польсько-Литовська держава допускає на свою територію євреїв, які були вигнані німецьким імператором Максиміліаном I. Починають з'являтися гетто. Основною мовою спілкування у громадах євреїв стає ідиш (своєрідна мова, яка склалася на основі одного з німецьких діалектів, але із запозиченнями з багатьох інших мов). Іудеїв того часу можна було відрізнити за одягом: чоловіки носили головний убір — кіпу, а в холодну пору лисячі шапки, також довгі жупани, шовкові халати; заміжні жінки носили перуку (волосся голили). Варто відзначити, що якоїсь спеціальної позначки, яка б вказувала на приналежність цих людей до євреїв, не було, на відміну від інших країн Європи. За словами кардинала Коммедоні, який писав саме про іудеїв на території України, «вони не мають жодного знаку, який би вирізняв їх від християн, їм навіть дозволено носити шаблю і ходити озброєними».

Єврейськими громадами керувала специфічна адміністративно-судова система — кагал. У Польсько-Литовській державі вони поєднувалися в окружні сеймики, які загалом у державі складали загальноєврейський сейм — Ваад. Кагал мав численні комісії, метою роботи яких був контроль у практично всіх сферах життя мешканців певної іудейської громади: стан колодязів, викуп полонених, посаг бідних наречених, відносини із владою, шриффт для друку Талмуду, податки — ці і багато інших питань підпадали під діяльність цих комісій. Громада утримувала синагогу, школи, а також кантора (співака в синагозі) і проповідника, котрий різав худобу відповідно до релігійних вимог іудеїв.

Духовним керівником громади був рабин. Призначення відбувалося на шість років, за потреби його можна було подовжити ще на чотири роки. Як і раніше, виключне значення мале релігійне виховання і навчання (для хлопчиків і юнаків). Початкова школа називалася хедер, до неї обов'язково ходили хлопчики 6–13 років. Наступна ланка освіти — вища талмудична школа ешива. Це був престижний навчальний заклад, дозвіл на відкриття якого у XVI ст. давав король, а сам заклад знаходився під опікою шанованих рабинів. Серед особливо видатних вчених-іудеїв України особливе місце займає Моше Вен Яаков Київський (кінець XV — початок XVI ст.), котрий відомий тим, що написав граматику єврейської мови, а також склав трактати про єврейський календар та проти вчення караїмів (особливу релігійну течію мешканців Криму).

Робота з картою

Прочитай про специфіку синагог у XVII ст. в Україні. Познач на карті місцевості, де синагоги відігравали роль фортифікаційних споруд. Як ти вважаєш, чи була корисною вимога Сигизмунда III? Чому?

Люблінська унія 1569 року призвела, серед іншого, до збільшення кількості євреїв на території України. Після Люблінської унії (1569) присутність євреїв в Україні посилюється. Наприкінці XVI ст. ними було засновано тут 79 міст. Часто влада Правобережної України та Галичини, де були поширеними компактні проживання іудеїв, дозволяли будувати синагоги лише за умови, що будівля зможе виконувати фортифікаційну функцію. Через це більшість синагог мали вартові вежі, контрфорси, бійниці. Наприклад, саме такі синагоги були зведені у Жовкві, Острозі, Шаргороді, Теревовлі, Тернополі. Зокрема, польський король Сигизмунд III дозволив 1626 р. іудеєям з м. Луцька побудувати синагогу лише за умови, що вони забезпечать за свій рахунок гармати для неї, а також зможуть забезпечити наявність осіб, здатних до оборони. Проте, деякі синагоги будувалися у стилі, характерному для певної місцевості. Це стосується, приміром, вишуканих карпатських дерев'яних будівель, які природно доповнювали західноукраїнську забудову.

Робота в групах

Прочитайте про становище євреїв у XVI–XVIII ст. Виділіть основні причини, які спричинили негативне ставлення українців до них. Обґрунтуйте свою думку, чи були ці причини достатніми.

Група 1

Здебільшого євреї, виходячи із запитів тогочасного суспільства, займалися ремеслами, орендарством, лихварством, торгівлею та посередництвом. Така ситуація склалася через те, що вони не мали права володіти землею. У той же час, відповідно до Литовських статутів 1566 і 1588 рр. права євреїв на територіях, які підпорядковувалися Польщі, було встановлено майже такі самі, як і у шляхти. Найбільше євреїв, які експлуатували українців, припадає на орендарів. Цікаві факти, що на 1616 р. значна частина українських земель (більше, ніж половина), які на той час знаходилися під владою Польщі, були в оренді у євреїв. Вони прагнули якомога швидше повернути вкладені гроші, тому вимагали від селян роботи на них шість-сім днів на тиждень.

Група 2

Також часто зустрічалася орендна монополія на виробництво горілчаних і тютюнових виробів, що призводило до високих цін на цю продукцію (вланик надавав євреєві в оренду шинок, водночас забороняючи самотужки виробляти алкогольні напої). В такій ситуації євреї сприймалися українцями як становленики і посібники польських шляхтичів. При чому тут вже зникла різниця, чи це євреї з незаможної родини і взагалі не має відношення до пригнічення українців, чи ж навпаки.

Група 3

Християни здавна звинувачували іудеїв у «боговбивстві», що сприяло наростанню нелюбові до євреїв. На цьому ж ґрунті виникали звинувачення іудеїв у вбивстві немовлят тощо. Таким чином формувався образ людей, які всім своїм повсякденним життям суперечать християнським нормам добропорядності. Це все відбувалося на українських землях під час величезного тиску на православ'я католицизму. Будували католицькі храми, школи, поширювалися чернечі ордени, а православне віросповідання якщо й не було офіційно заборонено, то всіяко зневажалося. На цій основі у народній свідомості сформувався висновок: поляки є католиками, які притисняють православних українців, а євреї — їхні союзники, тому вони в однаковій мірі заслуговують на знищення.

Група 4

Чи не єдиним можливим засобом порятунку під час народних повстань для іудеїв стало прийняття православ'я. Здебільшого це робилися під загрозою смерті, лише формально. За першої ж нагоди євреї поверталися до виконання норм своєї релігії. Варто відзначити, що все ж у більшості випадків іудеї відмовлялися від врятування життя такою ціною. Така поведінка євреїв, які навіть життя цінували менше, ніж віру, ще більше розпалювало повсталих, сприймалася як недоречна впертість.

Проведіть презентацію робіт груп, записуючи їх висновки для подальшого обговорення.

- Як ви вважаєте, які настрої в українців викликало таке становище євреїв?
- Чи можна говорити про те, що відбулося ототожнення всіх представників одного етносу за найгіршими прикладами? Чому?
- Запропонуйте кілька варіантів, як можна було б пом'якшити взаємну неприязнь? Чи є потреба в них сьогодні? Поясніть свою позицію.

Робота в парах

Прочитайте уривок з української народної пісні. Які емоції він у вас викликає? Які характеристики єврея і українця можна виокремити на його основі (запишіть у два стовпчики)? Чи відповідають вони історичним реаліям? Обґрунтуйте свою точку зору.

*Як іде український козак то й корчму минає,
А жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає...*

Мозковий штурм

Прочитайте в парах (по одному абзацу) про результати так званих «єврейських погромів». Перекажіть один/а одному/ій почуте. Подумайте, до чого ці події призведе-

ли в економічному, релігійному, суспільному житті. Будьте-готові виділити 3–4 найбільш вагомих, на вашу думку, наслідки.

Особливо трагічною виявилася для євреїв України національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. У 1648–1656 рр. повсталими було вбито тисячі євреїв (близько 300 громад). Здебільшого вони були беззахисними перед козаками, проте є й приклади опіки над ними загонів польських шляхтичів (наприклад, Яреми Вишневецького). Більш точні цифри встановити неможливо через брак достовірних даних. У Літопису Самовидця читаємо: «Де тільки знайшлися шляхтичі, замкові слуги, євреї, міські власті — всюди їх вбивали, не жалючі жінок та дітей, грабували маєтки, палили й руйнували костьоли, спустошуючи шляхетські замки та Козаки маєтки, єврейські подвір'я, не залишаючи жодного. Рідко хто тоді не обагрив рук кров'ю і не взяв участі в пограбунках маєтків... Більше всього євреїв пропало в Немирові і Тульчині — несмітна кількість».

Ще одного нищівного удару по єврейських поселеннях завдано гайдамаччиною. З 20-х років XVIII ст, не було жодного року, який би пройшов без нападу на єврейські поселення. Апофеоз різанини припав на 1768 р. і пов'язаний з іменами Залізняка і Гонти. Пам'ять про цю трагедію назавжди залишилася і в українських думках, і в єврейських жалобних елегіях. В іудейському календарі дотепер залишилися дні скорботи від тих часів.

Домашнє завдання

Група 1

Пригадайте, що ви знаєте про повсякденне життя іудеїв (обов'язкові для виконання приписи/заборони, звичаї тощо). Які тексти є священними для іудеїв? Прочитайте про життя єврейських громад в Україні у XVIII ст. Порівняйте, що змінилося порівняно з попередніми роками. Підготуйте від групи презентацію результатів вашої роботи (оповідь на 2–3 хвилини). Будьте готові представити її.

Не дивлячись на величезне зменшення іудейських громад після повстань, у другій половині XVIII ст. їх кількість почала відновлюватися. Наприклад, за даними Подільських єпархіальних відомостей, в Пłosкірові з 300 дворів 184 були єврейськими. Побут єврейського населення здебільшого був визначений настановами Старого Завіту та Талмуду. Чітко виконувалися приписи щодо обрядів і їжі. Найсуворіше дотримувалися заборони на діяльність у суботу: ввечері в п'ятницю у громадах все завмирало аж до наступного заходу сонця. Залишалася обов'язковою освіта для хлопчиків (грамота та вивчення Тори). Окрім шкіл, тексти Тори, Талмуду, етичних настанов активно вивчали у чималій кількості братств, які стали дуже поширеними. Для мандрівників було дивним, що особливо увагу до вивчення текстів приділяє не інтелектуальна еліта, а звичайні робітники — ремісники, чоботарі, водоноси. Варто відзначити, що у кожній молитовній громаді утримували власним коштом рабина, проповідника і законовчителя (навіть у найбідніших). Особливим святом для громади було написання нового сувою Тори і його внесення до синагоги. Якщо ж з необережності читця сувій падав, то на все населення, яке відносилось до цієї синагоги, лягав суворий піст. Дуже поширеною була також благодійність, яка базувалася на приписах іудаїзму. Спостерігачі відзначали: «Ті, хто не отримують милостиню, обов'язково її подають».

Група 2

Прочитайте про життя засновника хасидизму в Україні. Як ви вважаєте, чому його погляди набули такого поширення? Чи знаєте ви інші приклади з історії, коли ідеї однієї людини стають основою для виникнення нового погляду на релігійну течію. Наведіть приклади. Підготуйте на основі прочитаного та обміркованих відповідей оповідь на 3–4 хвилини. Будьте готові її представити.

Течії, які називали себе хасидами (благочестивими), існували задовго до XVIII ст. Це хасиди, що залишалися вірними іудаїзмові під час гонінь Антіоха Епіфана в II ст. до н.е., а також хасиди в Німеччині XII — XIII ст. ст.

Згодом хасидами почали називати послідовників Бааль Шем Това (дослівно «Власник доброго імені», скорочено — Бешт), які поширювали його ідеї серед іудеїв Поділля, Галичини, Волині, Трансильванії, Словаччини, Білорусії й Польщі.

1698 р. у селі на Тернопільщині народився Ізраель бен Еліезер (ім'я при народженні), який став засновником хасидизму в Україні. 1712 р. він отримав таємничі настанови про Каббалу від віденського мудреця Адама Баал Шема (через його сина). Невдовзі Ізраель одружився, проте дуже скоро став вдівцем і пішов у мандри Галичиною. З 1734 р. він стає визнаним цадиком (праведником, мудрецем-наставником) та цілителем (вмів замовляти обереги та виганяти злих духів, чим полегшував хвороби). За переказами, коли він жив у Карпатах, то сховав у своїй печері Олексу Довбуша з його поплічниками, зо що отримав у подарунок люлку, яку носив при собі все життя. 1740 р. Бааль Шем Тов переїжджає до Меджибожа (зараз це Хмельницька обл.), де й проводить останні 20 років свого життя. Саме це містечко стає центром сучасного хасидизму і залишається місцем активного паломництва іудеїв і зараз. Його вчення базувалося на тому, що не стільки важливим є інтелектуальне пізнання Бога, як пристрасне релігійне прагнення, яке є доступним всім. Через радісне служіння Богу (дотримання релігійних настанов), яке можливе для кожного іудея, людина може досягнути особливого стану єднання з Ним, що й є, в кінцевому рахунку, метою життя. Вчення Бешта стало дуже поширеним, оскільки було спрямовано на інтереси пересічних іудеїв, було зрозумілим, а також підкріпленним високим авторитетом у громаді самого Бааль Шем Това. Після його смерті 1760 р. послідовники поширили ці ідеї по всім суміжним землям. Особливого ж розвитку набув хасидизм у діяльності його правнука, рабина Нахмана з Брацлава, який став засновником особливої течії з центром в Умані.

Серед відомих висловів Бешта варто виділити наступні:

«Не однією лише молитвою та виконанням заповідей досягається найвища мета існування людини, а неперервним служінням Богу всім своїм життям»;

«Нехай віруючий звертає увагу не на обрядові дрібниці, а на те, щоб виконання кожної заповіді супроводжувалося захопленням і було просякнуто релігійними почуттями»;

«Бог присутній у грішнику, як і в праведнику».

Група 3

Прочитайте про передумови розвитку та започаткування хасидизму в м. Умань (Черкаська обл.). Поміркуйте, які були причини у гайдамаків 1768 р. до такої поведінки в Умані. Поясніть свою точку зору. Як ви вважаєте, чи правильно зробив рабин Нахман, що переїхав? Обґрунтуйте свою думку. Поміркуйте, які ще міста він міг би обрати?

В чому особливість його вчення? Висловіть свою точку зору, чому й зараз його послідовників дуже багато. Підготуйте презентацію результатів осмислення прочитаного та відповідей на питання у вигляді доповіді на 3–4 хвилини. Будьте готові її представити.

У 1749 р. внаслідок повстання гайдамаків майже все місто Умань було спалено. Новим володарем в Умані стає граф Ф. С. Потоцький, який відбудовує замок, отримує в короля дозвіл на проведення щорічних ярмарок і запрошує до міста турець, сербських та єврейських купців. 1760 р. Умань отримує Магдебурзьке право. Кількість єврейського населення як у саому місті, так і в околицях суттєво зростає.

У червні 1768 р. Черкашиною прокотилася ще одна хвиля гайдамацького повстання — Коліївщина. За стінами Умані намагалися знайти притулок кілька тисяч єврейських родин з навколишніх містечок. Проте, ані попередні домовленості, ані захист поляків не допоміг уникнути навали гайдамаків та різанини. В пам'ять про Уманьську трагедію у багатьох громадах іудеїв Правобережжя в певний день за іудейським календарем читалися поминальні молитви і дотримувалися посту (аж до Холокосту у середині ХХ ст.).

1793 р. Умань, відповідно до другого поділу Польщі, відійшла до Російської імперії. Станом на 1801 р. в місті було майже 2000 євреїв (58% населення), серед яких — 6 купців.

Саме у цей буремний для іудеїв період 1772 р. у Меджибожі народився майбутній рабин Нахман з Брацлава. Дитинство його минуло в домі самого Бааль Шем Това, засновника хасидизму (його прадіуся). Ще до свого 13-річчя написав першу збірку про прояви духовного життя іудеїв. В подальшому почав виступати проти деяких лідерів хасидизму, звинувачуючи їх у занепаді цього руху. Займаючись переважно інтелектуальними пошуками, жили вони з дружиною вкрай бідно, фактично, лише на її придане та незначну платню. Проте, все ж 1798 р. рабин Нахман зміг здійснити подорож до Ізраїлю (хоча й не дістався до Єрусалиму через наполеонівську навалу). Після цієї подорожі він радикально переосмислив свої погляди, проте основним у цей період залишалася боротьба з лідерами хасидизму. Через це він змушений був багато переїжджати, діставшись так до Брацлава, який і став центром його діяльності. Саме тут він познайомився з найбільш відданим своїм послідовником, який зголосився записувати його думки, впорядковувати проповіді і слідкувати за правильністю трактувань іншими його поглядів. В центрі вчення рабина Нахмана — взаємини цадика (праведника-рабина) зі своїми послідовниками. Він вважав, що цадик — це душа, а послідовники — тіло, тобто, необхідні одне одному, проте тіло має слухатися душі. Наполягав на постійному моральному самовдосконаленні, і, підтримуючи ідеї прадіуся Бааль Шем Това, вважав, що зневіра та смуток — гірший ворог щирої віри. Спочатку його проповіді були у традиційній для хасидів формі — притч, проте згодом він заснував новий напрямок — моральні казки, які стали вкрай популярними. Вже наприкінці свого життя, відчуючи наближення смерті, рабин Нахман переїхав до Умані, куди, за його словами, він почув поклик загублених душ. Він вважав, що через своє поховання у місці страшної трагедії єврейського народу зможе допомогти душам загиблих. Могила рабина Нахмана була і залишається місцем паломництва його послідовників. Вислови рабина Нахмана:

«Все у світі — все, що існує, і все що відбувається — це випробовування, призначення якого — дати тобі свободу вибору. Вибирай з розумом!»;

«Ти знаходишся там, де твої думки. Отож, попіклуйся про те, аби твої думки знаходилися там, де ти хочеш бути»;

«Музика має величезну силу спрямовувати до Бога. Розвивай у собі звичку весь час наспівувати якийсь мотив. Він дасть тобі нове життя і надішле радість у твою душу».

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ТА САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Матеріали цієї частини посібника рекомендуємо використовувати не лише для підвищення фахового рівня вчителів (адже подано відомості, яких немає у підручниках), поглиблення їх знань щодо релігійного складника історії, загальнокультурного розвитку, оволодіння термінологією, яка є вихідною для вправного оволодіння зазначеним матеріалом, але й як основу для подальших власних розробок. Подані ілюстрації та діаграми, статистичні дані та інформація можуть послугувати основою для розробки дослідницьких завдань для учнів, урізноманітнення домашніх завдань, поглибленого оволодіння матеріалом в рамках позаурочної роботи (напр., МАН). Текст поділено за тематикою, виклад кожної з яких є хронологічним.

Основні поняття

Релігійна культура — особлива частина культури людства, яка пояснює людину, світ, суспільство та взаємодію між ними на основі релігійних поглядів. В своїй суті релігійна культура базується на здатності сприймати на віру, без раціонального доведення та перевірки власним досвідом, картину світу як цілісність.

Зазвичай в ній виділяють два складних світи: «чуттєвий» та «надчуттєвий», які проявляються через соціально-когнітивний зміст. При цьому необхідно пам'ятати про те, що як і будь-яка інша культура, релігійна поділяється на *духовну* (молитви, заговори, система ціннісних орієнтирів, звичаї тощо) та *матеріальну* (мистецтво, інституції, література тощо), проте відділити їх одну від одної практично неможливо.

Структурно релігійну культуру можна поділити на два рівні: *спеціалізований* — зміст релігійних вчень, езотерична складова; *повсякденний* — побутова магія та сімейно-обрядові традиції, що включають релігійну компоненту.

Компонентами релігійної культури є: норми моралі, система культових дій, символіка, художня творчість (мистецтво, література, публіцистика), навчальні заклади, бібліотеки та видавництва, філософська та політична думка.

Специфікою релігійної культури є регуляція на її основі повсякденного життя. Також вплив на суспільство відбувається через пряму участь релігійних організацій (напр., церкви) у соціальному житті, а також через створення відповідних груп, що може призводити до виникнення субкультурних об'єднань, інколи навіть перетворюючись на вагомий та впливовий суб'єкти культурного та суспільного життя.

Народна релігійна культура є системою, що саморегулюється, і хоча вона й характеризується високим ступенем традиційної стійкості, їй притаманна тенденція до змін. Процес її самовідтворення відбувається на рівні колективного несвідомого або являє собою цілеспрямований акт людської діяльності, визначальною рисою якої є орієнтація на підтримку внутрішньої рівноваги. Такі процеси відбуваються через напругу і еволюційні зміни в соціокультурній системі суспільства, під впливом природних факторів або дифузії елементів інших культур.

Більшість наукових шкіл визначає міру специфічності культури через той образ, який формує домінуюча релігія. На основі цього виділяють культуру християнську, ісламську, буддійську тощо.

Формування будь-якої релігійної культури підлягає дії наступних чинників, які можуть проявлятися у різній мірі, але обов'язково присутні: *природні фактори* (особливості ландшафту, клімату, біологічні специфічні риси носіїв тощо), *етнокультурна спадщина, історичні чинники* (в т.ч. взаємини з суміжними культурами, зовнішні впливи), *професійна зайнятість* (зокрема, інтелектуальні погляди, а особливо — філософські).

Релігійна культура українців формувалася на основі світогляду представників давніх цивілізацій, які мешкали на території сучасної України: трипільців, скіфів, слов'ян.

При дослідженні релігійної культури, українців зокрема, важливо враховувати вагомість різних історичних періодів. Особливо це стосується язичницьких та християнських впливів. З цього приводу митрополит Іларіон, який не був прихильником язичництва, писав: «Віра народу лежить в основі його культури, й цієї культури годі нам зрозуміти без вивчення народної віри. А в основі цієї народної віри — більше чи менше — лежить-таки його віра дохристиянська. У цьому вага дохристиянських вірувань. ...Сучасної духовної культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських».

Важливу роль у форматворчому процесі української релігійної культури зіграло християнство. Саме воно детермінувало появу цілого спектру синкретичних форм, таких як синкретизм язичницького і християнського світоглядів, буденної і сакральної свідомості, на основі чого сформовано змістовну складову української народної релігійної культури. Це послугувало базисом для формування релігійно-художньої ціннісної системи народу. Зокрема, найяскравіші та виразні приклади можна спостерігати у синкретизмі видів мистецтва, підпорядкованих ідеї спілкування з Богом, що особливо помітно в символіці, яка виступає поєднуючою ланкою язичницького та християнського світоглядів.

Це пояснюється тим, що якщо ранні форми релігії поєднані з етнокультурою, злиті з нею, то християнство як «зріла» («післяосьова») релігія (на основі термінології К. Ясперса) відокремлює себе від етнокультури, однак, поширюючись, неминуче зазнає її впливу. Найглибше синкретизм відбувається на рівні обрядів, звичаїв та міфів місцевого рівня значення. Крім того, варто зважати на неоднорідність самого християнства, а також нерозривний взаємозв'язок при вибудові зовнішньополітичних відносин етнорелігійних факторів (наприклад, суміжність процесів окатоличення та ополячення тощо). Як зазначає І. Лисяк-Рудницький, не лише в політико-правовій культурі українців не прижився «візантізм», а і їхня релігійність значною мірою є «унійною». Ці впливи ослабили канонічний і ритуальний аспекти на рівні народної релігії, натомість посилилась роль внутрішньої релігійності. Навіть основна моральнісна заповідь любові до ближнього стала розумітися на рівні народної свідомості настільки важливою умовою любові до Бога, що це іноді спричиняло богоборство. Образ суворого Бога-Вседержателя і Бога караючого був пом'якшений в українців дуже поширеним культом Матері Божої та захисника Миколи-Чудотворця. Усі ці ознаки гуманізації християнства виявилися також в українській філософській думці.

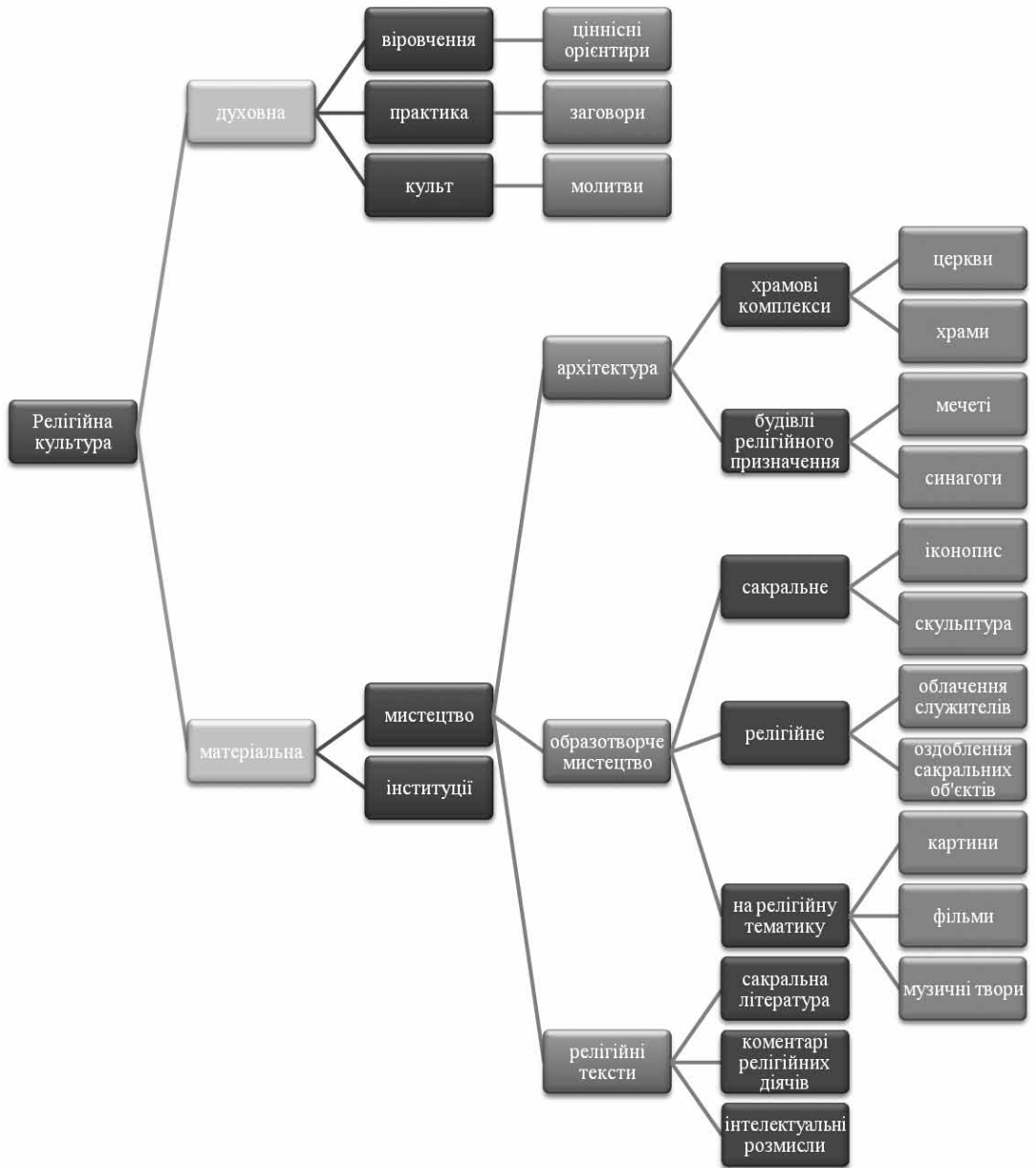

Схема 1. Структура компонентів релігійної культури як складника навчання історії України

Вплив язичницьких вірувань

Щодо дохристиянських вірувань жителів території сучасної України, то на сьогодні немає усталеної термінології. Використовують здебільшого три терміни: язичництво, політеїзм, поганство. Кожен з них має свої особливості:

- *Язичництво* (від церковносл. *іа́зъѣцы* — народи) — вірування нехристиянізованих народів, часто використовується для протиставлення з теїстичними релігійними течіями.
- *Політеїзм* (від д. гр. *πολύ* — багато і *θεός* — бог) — система релігійних вірувань, яка передбачає наявність віри у велику кількість богів, зазвичай підпорядкованих ієрархічним відносинам, які мають тісний зв'язок зі світом людей;
- *Поганство* (від лат. *paganus* — сільський, простонародний), що активно використовувався у текстах слов'яномовних теологів та філософів за асоціативність зі словом «поганій», тож несе чіткий аксіологічний аспект. Хоча за своєю суттю цей термін є синонімічним до «політеїзму».

Надзвичайно довгий період так званого «двовір'я» (за деякими даними, поклоніння язичницьким богам у священних гаях у Північній Україні відбувалося до XVIII ст.), коли дохристиянські вірування намагалися викоринити з повсякдення, призвів до глибокого просякнення цих неусвідомлених вірувань у християнське середовище. Практично всі дванадцять (дванадцять основних свят християнського річного циклу) свята мають «народний» варіант відзначення, який, в залежності від рівня прийнятності у системі цінностей християнства або включається до інституціоналізованої обрядової діяльності та регламентується нею, або ж залишається «антицерковним», проте суттєвим елементом української народної релігійної культури. Окрім загальновідомих прикладів із святкуванням Івана Купала та Зелених Свят, варто звернути увагу на тексти щедрівок, які чітко відсилають до святкування Нового Року навесні, що було асимільовано у православному варіанті до нового відліку календарного року від Різдва, писанкарство, святкування Покрови Пресвятої Богородиці тощо. Вагомим прикладом є використання дохристиянської символіки в оздобленні не лише буденних речей (вишиванки, розпис глиняного посуду тощо), але й церковних атрибутів. Починаючи від традиційного кольору — червонобагрового, і до елементів орнаменту — все можна пояснити як з точки зору доязичницьких вірувань та символіки (що історично та культурологічно є цілком виправданим), так і з позиції православного християнства (що відповідало місіонерській позиції у період поширення).

Найбільш широке розмаїття цих язичницьких елементів можна знайти у сфері побутової магії, де навіть за умови використання безпосередньо намовляння чи заговору у вигляді молитви (чи з прямим зверненням до святих (найчастіше — Пантелеймона або Миколи), Діви Марії (заступниці у переважно жіночих турботах, на що вказують шановані іконі «Млекопитательница», «Споручица хлебов» тощо), у особливих випадках — до Святої Трійці)) присутні дії нехристиянського змісту (наприклад, освяченою під час Вербної Неділі лозою бити по спині з побажаннями здоров'я, освяченою під час пасхального богослужіння сіллю посипати кути домівки тощо).

Побутовий рівень впливу дохристиянських вірувань спостерігається переважно через систему табу: в розташуванні предметів у домівці (не спати ногами у напрямку дверей), в діях вагітної жінки (не торкатися обличчя при переляку), особливо — в обрядах, так чи інакше причетних до системи ініціації (весілля, родини, святкування випускного чи підвищення у професійному розвитку тощо).

Таким чином, на рівні народної культури язичницькі вірування проявляються переважно через:

- Обряди;
- Побутову магію;
- Систему табу;
- Прикмети.

Крім того, на сьогодні дохристиянські вірування повертаються безпосередньо у релігійну сферу через відродження системи сакральної наповненості місць, дій, слів, які мали релігійний характер у дохристиянський період. Неоязичництво як явище відоме у всьому світі, його активізація протягом останнього півстоліття пояснюється багатьма чинниками не лише особистісного рівня, але й геополітичними, економічними тощо. В сучасній Україні відродження релігійної системи язичницьких вірувань відбувається на основі діяльності в основну наступних найбільш вагомих течій: Рідна Віра, РУНВіра, Ладовіри, Ягновіри, Орантійці тощо

Мова та релігійна культура

Українська мова багата на фразеологізми релігійного походження, переважно православного. Таке насичення відбувалося двома шляхами — через тексти, які в цілому були доступні лише незначній кількості писемного населення, та через проповіді. При цьому більшість таких зворотів увійшли в українську мову як уставлені фразеологічні одиниці з Біблії (манна небесна, вовк у овечій шкурі тощо). Проте, варто зазначити, що деякі вислови християнського походження можуть використовуватися у випадках, що у своїй суті суперечать християнському тлумаченню, проте це не усвідомлюється людиною (напр., «побий тебе хрест та святая сила» — як клятва). Дуже багато приказок поєднало у собі релігійні уявлення як дохристиянської, так і християнської доби, що забезпечило їх асиміляцію в повсякденну культуру сучасної української мови («Покрівонько, Покрівонько, покрий мою голівоньку»).

У фразеологічному фонді української мови наявні численні приказки-народні повір'я. Церковнослов'янські антропоніми у них мають своєрідне темпоральне значення, вони вказують на терміни проведення сільськогосподарських робіт, явища природи, пори року («яка Меланка — такі й Петро з Павлом», «у Власа і борода в маслі»).

У лексемах розмовного мовлення відбиті погляди українців, що відображають зневажливе ставлення не стільки до християнства, скільки до номінальної обрядовості та священства: «тільки й людей, що Хома в церкві»; «який піп, таке й благословення»; «постимо, а сала меншає»; «кадилом мух ганяти», «загадай дурню Богу молитися, він і лоба розб'є».

Це відображає непересічне значення у побутовому житті релігійних реалій. Варто відзначити побутовоцентризм таких фразеологізмів, що вказує на злиття християнськості та повсякдення у житті.

Своє відображення в українській мові знайшли й католицькі фразеологізми, проте здебільшого через літературні звороти: «пройти крізь чистилище», «чернець годований», «Варфоломіївська Ніч».

Об'єкти мистецтва та релігійна культура

Мистецтво як одна з форм суспільної свідомості зазнає суттєвого впливу з боку релігійних вірувань. Саме тому на конкретних прикладах зразків різних видів мистецтва можна отримати цілісне уявлення про систему світогляду, цінності, побут народу.

Види мистецтва дозволяють прослідкувати найбільш відмінні особливості релігійної культури українців, унікальні та загальні риси. Умовно можна виділити наступні види мистецтва, які відображають релігійну культуру:

- архітектура (храмові будівлі),
- живопис (іконопис, фрески, мозаїки тощо),
- література (священні тексти та духовна література),
- прикладне мистецтво (речі культового призначення, практичні елементи оздоблення (напр., *панікадило*), облачення священнослужителів тощо).

Архітектура

Говорячи про релігійну культуру, перш за все необхідно зупинитися на архітектурі та храмовому просторі.

Особливістю храмового простору є формування *ієромонії*.

Характерно, що для дохристиянських вірувань слов'ян наявність монументальних культових споруд була не характерною, здебільшого використовувалася монументальна пластика (об'ємні зображення на площині або в просторі) здебільшого з каменю або дерева. Переважно це були так звані «ідоли», тобто зображення бога, якого вшановували у цій місцевості. Найвідомішим прикладом є *збручанський ідол*. Необхідно відзначити, що ідол — це не лише зображення, персоніфікація божества, але й відображення цілісної світоглядної системи.

Якщо говорити про просторові форми, то найбільш поширеними на території сучасної України були *капища*. Більшість з них були зруйновані в процесі християнізації, проте не втратили сакрального значення, адже на їх місці часто будували церкви та собори.

Формування монументальної релігійної архітектури тісно пов'язано з загальнодержавними та культуро творчими процесами VII–IX століть. З посиленням централізації влади та формуванням феодальної Київської Русі все більш відчутним стає вплив християнства (з X ст. — визначальним, і в першу чергу з політико-економічних причин). Через це особливий вплив на формування української християнської культури мала Візантія, особливо у кам'яній архітектурі та її оздобленні (мозаїки, іконопис тощо). Проте, вже протягом наступних двох століть формується аутентичний стиль.

Прикладами культового храмового будівництва в християнстві є *церкви* та *собори*. Вони можуть бути кількох типів: базилікальні, ротондові, хрестово-купольні.

У Київській Русі найбільшого поширення набули запозичені з Візантії хрестово-купольні храми.

Собор Святої Софії

Збудований 1037 р. за Ярослава Мудрого Хрестово-купольний храм, має 5 нефів, хрещатий підкупольний простір та анфілади бокових нефів. Увінчаний 13 банями.

Основним елементом будь-якого храму є вітвар. В християнстві вітвар обов'язково орієнтовано на схід. Весь простір храму має сакральне тлумачення. У православній традиції вітвар традиційно відділяється від основного храмового простору іконостасом, що символізує перехід від царства земного до царства небесного.

Іконостас може мати від одного до п'яти ярусів, при цьому наявність царських врат є обов'язковою, не залежно від розмірів. Розміщення сюжетів у іконостасі є усталеним, символічним та чітко визначеним.

Внутрішній простір храму умовно ділиться на три частини: притвор, основну частину та вітвар. *Нефів* може бути кілька, саме їх розташування визначає структуру храму.

При цьому купол здебільшого прикрашений зображенням Ісуса Христа, вівтарний неф — Богородиці, перехід від купола до стін храму — символічними образами євангелістів, колони — святих, мучеників та подвижників, а простір над виходом — Страшним Судом.

Основні архітектурні елементи православних храмів Київської Русі формувалися здебільшого під впливом Візантії та Греції. Проте симбіоз яскравої, життєрадісної народної культури давніх слов'ян з монументальністю візантійських будівель та аскетичною суворістю грецьких храмів дав самобутнє явище — світлі та просторі кам'яні собори, які є неповторними за оздобленням та складністю архітектурних форм. Найяскравішими прикладами є Софія Київська, Кирилівська церква, Успенський Собор тощо.

Окрім унікальних за своїм значенням для всього християнського світу православних церков та соборів, територія сучасної України має неперевершені зразки католицької архітектури (Собр Св. Юра).

Проте, храми — не виключно християнське надбання, тому умовно до них можна відносити і культові будівлі інших релігійних течій. Оскільки територія України історично була заселена представниками різних світоглядно-релігійних традицій, то і в архітектурі знаходимо їх прояви. Яскравим виявом є неперевершені *синагоги* Чернівців, Ужгорода, Києва.

Виокремити в їх оздобленні суто українські риси досить складно, проте їх включеність у загальний вигляд міст, значення у суспільному житті не викликає сумніву в тому, що їх також необхідно розглядати як вагомий елемент релігійної культури мешканців України. Особливо показовим це є у період антисемітської політики Радянського Союзу довоєнних років, коли активно діяли неофіційні громади, особливо в Одесі. Також варто відзначити, що за умови не руйнації цих культових будівель під час атеїстичної політики їх приміщення передавалися здебільшого мистецьким інституціям (так, центральна синагога в Ужгороді була перетворена на філармонію, а київська синагога — на ляльковий театр).

Харківська синагога

Чернігівська синагога

Чернівецька синагога

Запорізька синагога

Крім того, у Криму збереглися *мечеті* — здебільшого старовинні кам'яні споруди без визначального зовнішнього оздоблення, проте надзвичайно вагомі для місцевого населення, адже вони виступали центром не лише релігійного, але й громадсько-політичного життя. Окрім старовинних споруд мечеті та ісламські культурні центри, при яких є зали для молитов, активно будуються в Україні протягом останніх десятиліть.

Мінарет мечеті XV ст.,
Одеська обл.

Мечеть в м. Донецьк,
відкрита у 1999 р.

Мечеть в м. Маріуполь,
відкрита у 2007 р.

В загальному, розвиток храмової архітектури співпадає з історичним розвитком архітектури в цілому в конкретному регіоні, тому можна знайти не лише костели у готичному стилі, але й у класичному (напр., костел Св. Олександра у Києві) та синагоги у бароковому (напр., у м. Ужгород). Тому архітектурні особливості в даному контексті не виступають відмінними рисами саме релігійної культури.

Серед сучасних культових будівель варто відзначити появу буддійського храмового комплексу у Черкасах та ступи у Запоріжжі, ашраму вайшнавів в Києві, храму мормонів тощо. Все це свідчить про відкритість та гнучкість релігійної культури українців. При цьому мова йде про асиміляцію чужорідних елементів у діючу систему.

Київський храм Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів (мормони)

Храм Міжнародного товариства свідомості Крішни (м. Київ)

Буддійський храмовий комплекс (м. Черкаси)

Живопис

(з використанням матеріалів Національного художнього музею України)

В цілому живопис, який має відношення до сфери релігійної культури, поділяється на наступні типи:

- Сакральний;
- Релігійний;
- Творчість на релігійну тематику.

Останній з цих типів є відображенням світського світогляду, коли релігійні уявлення дають сюжет та канву для мистецької діяльності. Прикладами може слугувати «Народження Венери» Ботічеллі, творчість раннього Ге, полотна Іванова, а також твори сучасного кінематографу (напр., «Страсті Христові») та інших сфер мистецтва (рок-опера «Ісус Христос — суперзірка», скульптура «За любов Божу» Д. Херста тощо).

Релігійні зображення стосуються декоративно-прикладної сфери, відображають в цілому релігійні погляди, проте здебільшого не сприймаються як самоціннісні.

Сакральне мистецтво — це образ позаобразного досвіду, який сприймається митцем як засвідчення ієрофанії, легітимізація цього образу зі сторони офіційних представників релігії, внаслідок чого він стає включеним в ієротопію і сприймається реципієнтом як прояв сакрального.

Сакральний живопис дохристиянського періоду до нас практично не дійшов. Можна говорити лише про деякі елементи — скульптури-фетиші, орнаментальні обереги тощо, проте це більше відноситься до релігійного мистецтва.

Прикладом саме сакрального живопису є іконопис. *Ікона* як об'єкт благоговійного вшанування характерна для православ'я та католицизму в цілому, тому тут ми зупинимося саме на характерних рисах народного українського іконопису. Здебільшого він буде стосуватися православ'я та греко-католицизму.

При цьому необхідно зважати на те, що іконопис має дві потужні течії — церковний (офіційний) та народний (може навіть суперечити канонічним принципам, проте це не усвідомлюється ані реципієнтами, ані авторами — наприклад, усміхнений Ісус Христос).

Здебільшого, говорячи про іконопис мова йде про зображення фарбами на дошці. Проте, першопочатково ікони виконувалися здебільшого у техніці *мозаїки* та *фрески*, що характерне для монументального будівництва. В подальшому, з поширенням християнства та збільшенням потреби у великій кількості ікон (особливо з XIV ст., коли остаточно утвердився як обов'язковий елемент іконостас з уставленим сюжетно-композиційним рядом) розвивається традиційний іконопис. Унікальним прикладом збереженого іконопису різних технік та історичних періодів є Кирилівська церква у Києві.

В цілому сюжетно-композиційні образи ікон були запозичені з Константинополя, проте досить швидко виокремилися місцеві особливості — світліші фарби, м'якші риси облич, а особливо — вражаюче майстерна техніка *асисту*. Також широко використовувався *плав*, але при цьому було збережено різкі та чіткі лінії основних елементів. Ці техніки Київської школи були взяті за основу у іконописі Феофана Грека та Андрія Рубльова, де вони набули найвищого рівня майстерності.

- ◀ **Фрески** — живопис по вологій штукатурці
- ✔ **Мозаїки** — зображення, сформовані компонуванням на поверхні різних за кольором та формою шматочків кераміки, камінців, смальти

Оскільки Київ стає видатним центром іконописання, то саме в ньому створено більшість з нині відомих ікон домонгольського періоду. На жаль, частина ікон перебуває нині за межами України. За свідченням літописців, ще в давні часи київські ікони як коштовні реліквії або паладіуми вивозились великими князями до їхніх земель та вотчин. Різними шляхами вони опинилися та закріпилися в музеях Москви, Санкт-Петербурга, Новгороду та Володимира. З прийняттям християнства до Києва прибувають перші ікони грецького письма. Літописи неодноразово наводять факти вивезення з Візантії ікон, що почалося за Володимира Великого і продовжувалося його нащадками. Знамениті ікони «Богоматір Замилування» (Володимирська) і «Богоматір Одигітрія» (Пирогоща, не збереглася) було привезено з Константинополя до Києва князем Мстиславом Ярославичем. Відомо, що в 1155 році князь Андрій Боголюбський переніс «Володимирську Богоматір» до своєї столиці Володимира-на-Клязьмі, згодом її привезли до Москви, де вона зберігається і нині. Згадуються й інші глибоко шановані ікони: «Успіння» з Успенського собору Києво-Печерської лаври, так звані «Ігорівська» та «Холмська», деякі з них було повторено в невеликих металевих іконках і пізніших копіях.

Найславетнішим іконописцем домонгольської Русі був монах Києво-Печерської лаври Алімпій (кін. XI — поч. XII ст.). «Печерський Патерик» прославляє його як великого іконописця, що перевершив майстерністю своїх грецьких вчителів. Імена інших майстрів-іконописців, за традицією, залишалися не відомими, проте розписи Успенського Собору, наприклад, засвідчують володіння найвищою майстерністю при виконанні розписів.

Розміщення осередків іконопису в Україні залежало від політично-економічного становища окремих міст та їх культурного розвитку. Тож іконописні школи по чергово розміщувались у Києві, Галичі, Перемишлі, Самборі, Львові, Вишні, Посаді Риботицькій, Жовкві, відповідно до періоду розквіту цих міст. Через відсутність збережених творів та історичних документів не маємо змоги прослідкувати розвиток чи зародження іконопису в Західній Україні, де було християнство і були (за літописними свідченнями) ікони, ще задовго до офіційного хрещення Русі. Якщо і були такі осередки чи окремі іконописці в той час, то, найвірогідніше, їх мистецтво мало в основному візантійські риси, що характерне і для мистецтва Русі ще й в XI–XIII ст.

У домонгольській Русі найбільшими духовно-мистецькими центрами були Києво-Печерська лавра і Софійський собор, тому дослідники вказують на можливе існування у Києві в XI — XIII ст. двох іконописних осередків.

В іконописі Новгород, Ярославля, Твері, Москви, Пскова, що брали свій початок, як вважають, із київського іконопису, через деякий час почали проявлятися самобутні особливості, пов'язані з власними культурними традиціями, світоглядом і ментальністю.

Залучаючись до візантійської культури, Київська держава одночасно засвоювала античну спадщину. Зв'язок з візантійським мистецтвом, з його класичними антикізуючими традиціями простежується у рельєфній іконі «Святий Георгій у житті» XII століття. Її походження пов'язують із Середньовічним Кримом — Георгіївським монастирем міста Балаклави, поблизу древнього Корсуня (Херсонеса), який відіграв історичну роль у культурному посередництві між Константинополем та Києвом. Іконографію святого Георгія в образі римського воїна у військовому обладунку зі списом та щитом було на той час канонізовано візантійським мистецтвом. Таким Георгій увійшов до мистецтва Київської Русі та слов'янських держав і став одним із найпоширеніших і найулюбленіших святих. Поліхромія, що повністю не збереглася, створює певне уявлення про палітру світлих чистих фарб з переважанням у ній золота, надаючи усьому зображенню вишуканості та благородства. Цей рельєф є зразком ранньої житійної ікони.

Житійні цикли поширювалися у мистецтві Київської Русі з XI століття (розпис Георгіївського вівтаря Софії Київської). Зразки візантійської дерев'яної рельєфної ікони майже не дійшли до нашого часу.

Вважається, що у Києві разом з утвердженням культу Покрови йшло формування іконографії сюжету, до якої, можливо, подібна і галицька ікона. За іконографічною схемою вона відрізняється від загальновідомих композицій «Покрови», що згодом були поширені на руських землях: Марія сидить на престолі з Христом-немовлям у лоні, ангели тримають над ними покров.

У середині XIII століття могутній злет мистецтва Київської Русі раптово уривається: від ударів монголо-татарських полчищ гине могутня Київська держава. Її культурні здобутки не зникають, а продовжують жити і стають потужним стимулом для зародження нових слов'янських культур. Прямим спадкоємцем Київської Русі виступало Галицько-Волинське князівство, що зберігало політичну силу та авторитет серед європейських держав.

У XIII–XIV ст. через несприятливі суспільно-політичні та економічні обставини церковне мистецтво не мало змоги широко розвиватися на своїй території. Тому від середини XIII ст. українські майстри працювали далеко за межами своїх країв. У кінці XIII–XIV ст. більшість галицьких майстрів виїжджали на роботу у північні землі: Новгород, Москву. Через те в новгородських та українських іконах XIV–XV ст. зауважуємо багато спільних рис. Виїхавши на терени сучасної Росії, Петро Ратенський у першій половині XIV ст. будував та оформлював у душі галицького церковного мистецтва московські храми. Вищезгадані його ікони зберігаються у Москві, а сам митрополит почитається в Московській Церкві як святий.

Літописні джерела згадують чудові ікони, які прикрашали давні храми Волині. На існування там видатного художнього центру вказують волинські ікони XIII–XIV ст., серед яких нещодавно розкриті реставраторами «Богоматір Одигітрія» з Дорогобужа стала сенсаційною подією нашого часу.

До волинського кола належить не менш досконала пам'ятка XIV століття «Богоматір Одигітрія», що умовно названа «Волинська», з Покровської церкви міста Луцька. Іконографічний тип Волинської Богоматері — Перивлепти (Прекрасної собою) є варіантом Одигітрії. Наслідуючи візантійський канон, іконописець надає Перивлепти дещо ліричного відтінку. В образі схиленої до немовляти Марії виявлено більше емоційного пориву і людяності, хоча вона зберігає строгу велич і урочисту піднесеність. Це найтрагічніший образ Богоматері в давньому українському іконописі. У скорботних, пройнятих смутком очах Марії з надзвичайною силою художнього лаконізму відтворено велику силу материнської любові і приреченості. Прекрасні витончені риси її обличчя сповнені внутрішньої духовної чистоти. Досконалість форми, майстерність тонкого живопису, чарівність ясних і чистих кольорів і лінійних ритмів вказують на дотримання волинським майстром класичної традиції давнього мистецтва.

У час так званого Передвідродження в іконописі Русі-України співіснували різні напрями. Один із них був у душі завершеної стадії пануючого у Візантії палеологівського ренесансу (утвердження ідей ісихазму). До цієї доби належать ікона «Мінеї-святці» з Явори та мініатюра Київського Псалтиря 1397 р.

Особливістю іконопису Палеологівської доби останньої чверті XIV ст. було вираження ідей ісихазму. Характерними рисами мистецтва цього періоду є м'яке світлотіньове моделювання ликів і підкреслення індивідуальних рис та неповторність побудови постатей, їх динаміки і місця в композиції, що спонукає звернути увагу на образ кожного святого, без підкреслення головних фігур. Це тенденція до більш реалістичного зображення, ніж сим-воліко-алегоричного, відроджуючи мистецтво античного еллінізму з реальною красою тілесного світу та підкресленням індивідуальності особи. Прекрасне — у відносинах людини і Бога. Інші пам'ятки мистецтва другої половини XIV ст. засвідчують, що наша тодішня церковна культура була зорієнтованою і в бік західноєвропейського мистецтва, отримавши риси пізньороманського та ранньоготичного стилів. Однією з такого типу пам'яток є монументальні розписи із XIV ст. у мурованій церкві на Закарпатті — Горянській Ротонді.

Іконографія Закарпаття, Словаччини та Лемківщини — дуже цікаве церковно-історичне явище, яке розвинулося головню в XV–XVII ст. У той час меценати спонсо-

рували ренесансову течію і давали гроші на оздоблення великих церков. Натомість менші церкви, які не могли спромогтися на дорогих майстрів, наймали галицьких мандрівних іконописців. Головним центром у той час був Перемишль.

Із початком XV ст. образи святих узагальнено подібні, однотипні, переважає символізм. Ікони XV ст. мають риси готичного стилю, що існував у Європі на століття раніше. Для нього характерні складні поєднання кольорів, індивідуалізовані образи святих, певний психологізм і напруженість образу, гострі і динамічні елементи одягу і оточення.

У XV ст. архівні документи зафіксували більше імен тогочасних малярів. Багато з них належало до духовенства. Навколо окремих іконописців формувалися колективи майстрів. Поки не було створено спеціальних цехів, малярі входили до складу змішаних цехових об'єднань. Найстаршим був краківський, заснований у 1410 р. У таких цехах на Західній Україні до кінця XVI ст. не було конфесійного поділу, разом працювали католики і православні. Майстри перемиської єпархії оформлювали і латинські святині в дусі східного церковного живопису за короля Ягайла в першій половині XV ст. (стінопис Троїцької каплиці замку міста Любліна початку XV ст.).

Починаючи із середини XV століття, маємо більше іконописних пам'яток, які вже виразніше вкладаються в окремі групи. Припускають, що одна із таких іконописних шкіл Перемиської єпархії в другій половині XV — початку XVI ст. була в Сяноку. Ще одна майстерня в другій половині XV ст. працювала в Перемиській і Холмсько-Белзькій єпархії. Зазвичай, у цей час, насамперед монастирі були осередками іконописання. Патріарх Димитрій Ярема припускає існування ще однієї іконописної школи у Верхратському (де виховувався Петро Ратинський) та близькому до нього монастирях в Поповій Дуброві та ямщицькому, а можливо, і в Перемишлі. Їх доробок — ікони першої половини XV ст.

За подібністю творів можна окреслити ще одну своєрідну школу, яка діяла протягом — XV ст. в Лаврівському, Спаському монастирях, а можливо, і в недалекому від них Перемишлі. Цьому сприяв статус міста і близьких до нього монастирів як резиденції Перемиських єпископів.

В іконописі другої половини XV — початку XVI ст. спостерігаємо риси національного мистецтва. Воно, шукаючи власні підходи, синтезувало в собі також західноєвропейські досягнення, хоча у своїх основах ще залишалося досить провізантійським.

Більшість ікон другої половини XVI століття походить з Галичини, де працювали місцеві майстри. Замовниками і «споживачами» ікон були переважно селяни та міський прошарок ремісників. Їхні смаки і запити відбивались на іконах, в яких галицькі майстри, спираючись на глибинний пласт вироблених віками декоративних традицій, відтворювали щирість і безпосередність народного світосприймання. Все це надавало яскравій художньої самобутності й суто фольклорного забарвлення пам'яткам тієї доби. Страсні цикли, або *пасії*, разом зі «Страшними судами» входили до кола обов'язкових сюжетів, що зображувалися майже в кожній церкві Прикарпаття та Галичини. Страсні сюжети проникають в Україну з готичної Європи в XV столітті, однак тут створювалися свої іконографічні канони. У XVI столітті цей кульмінаційний сюжет християнської символіки часто використовувався у церков-

них проповідях, полемічних диспутах як символ самопожертви в ім'я ідеї, боротьби за віру. Кількість ікон страсного циклу в той час значно збільшується, змінюється їх інтерпретація, набуваючи жанрового характеру. Такою є ікона кінця XVI століття, в якій акцент перенесено з трагічної основи сюжету на жанрово-ілюстративний. На великій дошці безперервним фризом іде послідовна і детальна розповідь про останні дні земного життя і муки Христа. Розповідь трактується в буденних і прозаїчних тонах, що позбавляє ікону піднесеної ідеалізації і драматичної напруженості. Дійство подається ніби звичайним і приземленим. Така ж приземленість, наївна простота, відсутність будь-якої ідеалізації характерні для образів Христа і святих, пропущених через народне сприймання. Динамічнішим, менш скутим традиційними іконописними прийомами стає живописне моделювання ікони, де пріоритет надається тонкій графічній лінії, що наче «обгортає» силуети, передає рух, жести, міміку персонажів, не порушуючи при цьому стильової та композиційної єдності ікони.

Нові ренесансні ідеї часто набували в Україні фольклорної інтерпретації, що вело до пом'якшення суворих регламентацій середньовічних канонів, до олюднення релігійних образів, наближення їх до земного ідеалу. Досить гнучка і різноманітна система декоративного узагальнення галицьких майстрів іноді була дещо спрощеною і схематичною.

Не порушуючи традиційної іконографії, усталених композиційних схем і структур, художники ніби відчиняли вікно в живий і реальний світ. Усе частіше в ікону проникають елементи життєвих вражень: чи то місцевого краєвиду, чи то жанрових сцен із спостереженнями конкретного середовища. Все це свідчить про прояви зацікавленості художників навколишньою дійсністю, що неминуче вело до зміни традиційної мови іконопису. Тоді цей процес тільки розпочинався, але з часом сприяв рішучим і кардинальним зрушенням у художній структурі іконописного образу.

XVII століття принесло ще суттєвіші зрушення у розвиток українського іконопису. Під впливом бароко українське мистецтво не тільки засвоювало досягнення європейського живопису, а й долало схоластику середньовічного мислення. Законодавцем смаків, поширювачем нових художніх ідей виступала Києво-Печерська лавра, яка відновила свій статус великого культурного центру. Її вплив поширювався далеко за межі України: в країні православного регіону, на Балкани. Більшість українських іконописців набували майстерності в малярні Києво-Печерської лаври, яка користувалась великою повагою та авторитетом і за межами України. Збереглися альбоми навчальних малюнків учнів («молодиків»), так звані «кужбушки». Саме вони розкривають систему навчання в лаврській малярні, основу якої становило копіювання європейських гравюр, рисування з натури, вивчення анатомії людського тіла. У такий спосіб учні здобували знання, навчалися нових прийомів європейського мистецтва. Набувши майстерності, вони залишалися працювати у лаврі або виїздили до інших місць, поширюючи художні принципи лаврської школи. Нові західні віяння пересмислювалися тут у звичному для православної ідеології ключі й сприймалися вже в дещо переробленому вигляді. Українська ікона епохи бароко — явище самобутнє, унікальне за своїм художнім втіленням. Ікона поступово набуває світської інтерпретації. Звернення до реальності змінює її художню структуру, перетворює її живо-

писну мову. Урочистість і світлоносна сила кольорів, їх мажорне звучання, підсилене багатством декоративного орнаментування, застосування позолоченого різьбленого тла — все це поєднується у святково-піднесеному ладі ікон, вбирає нові барокові тенденції.

Вершиною українського бароко, кінцевим його акордом вважаються ікони з іконостасу Вознесенської церкви селища Березна на Чернігівщині, збудованої у 1760-х роках. Ажурне позолочене різьблення, мажорний багатобарвний живопис іконостасу становили цілісний ансамбль, що органічно вписувався у простір дерев'яного храму. Автором іконостасу був видатний майстер, який чудово володів мистецтвом монументальної побудови та декоративної орнаментики. Ім'я його не встановлено. Є підстави вважати, що він був учнем та послідовником Василя Реклінського, творця кращих в Україні іконостасів другої третини XVIII століття. По суті, це кінцевий шлях іконописного догматизму, коли остаточно перемагає світське художнє мислення.

На всіх етапах розвитку українського іконопису роль народних декоративних традицій у формуванні національного стилю була визначальною. З кінця XVIII, а особливо у XIX столітті, народна ікона була основним носієм національних художніх традицій, які зберігалися навіть тоді, коли основна професійна лінія розвитку іконопису вичерпала себе, набувши світського академічного спрямування. Мистецтво селянського примітиву протиставляло їй могутню життєдайну силу і цілісність художньої позиції. Народний іконопис набув поширення у гірських районах Карпат і на Гуцульщині, віддалених від визначних офіційних центрів, де знайшов сприятливий ґрунт для свого розвитку. Місцеві майстри творили самобутній і багатогранний стиль, спираючись на поетичну образність народного сприйняття.

Слід ще коротко застановитися над різницею між східним і західним мистецтвом. Десь до XI–XII ст. східне і західне мистецтво мали багато спільного. Однак згодом на Заході витворилася цілком відмінна концепція завдання релігійного мистецтва. Цей процес був започаткований ще в IX ст., за часів Карла Великого. Західна думка зосередилася на двох аспектах церковного мистецтва. Згідно з західним богослов'ям, воно має, по-перше, служити повчанням для вірних, особливо неграмотних, а по-друге, показати природну людину, яка прагне Бога.

Східна думка повністю поділяє першу засаду, хоч не наголошує на цьому так сильно, як Захід. Щодо другої, то східне богослов'я дотримується цілком іншої засади. На Сході святих зображають не як природну людину, а, наскільки це можливо земними засобами, — людину переображену, таку, якою вона є в Божій присутності. Для об'єктивного порівняння найкраще, мабуть, звернутись до думки відомого західного дослідника іконографії та церковного мистецтва Егона Сендлера: «Західне релігійне мистецтво, безперечно, посідає догматичний зміст і є вкоріненим у Святому Письмі та Переданні. Однак у своїх формах і техніках воно великою мірою залежить від мистецтва тої чи іншої доби. Натомість східне мистецтво вимагає, щоб митець у своїй інтерпретації якоїсь теми стисло придержувався богословського змісту Передання. Це Передання є і точне, й багате. З цієї причини форми, які створило візантійське мистецтво, завжди мотивовані візією віри — більшою мірою, ніж ті, що створені західною традицією».

Отже, західне релігійне мистецтво часто йде в ногу з течією даної доби. До деякої міри це робить його цікавим та сучасним. Однак, коли часи міняються, тоді модерне стає вже немодерне, і треба знову його переробляти. Східна іконографія має завдання свідчити незмінній правді Христовій. Як Святе Письмо є незмінне, але завжди свіже й актуальне, так само й іконографія. Є різні переклади Святого Письма, але суть — та сама. Подібно з іконографією: створюються різні версії та стилі, але суть одна й та сама. Бо ж іконографія — це віра в кольорах.

Порівняно з іншими релігійними течіями, саме християнський іконопис набув потужного самотнього розвитку на території сучасної України. Одним з пояснень може слугувати те, що в інших монотеїстичних релігіях (їудаїзм, іслам) образотворче мистецтво не сприймається як сакральне. Воно може бути використано для посилення релігійного настрою (наприклад, єдність колін Ізраїлевих через зображення зодіакального циклу), для підкреслення деяких теологічних ідей (всюдисутність Аллаха через уникнення пустих поверхонь при використанні *арабесок* в ісламі), проте не є сакральним. Саме тому в цілому розвиток такого мистецтва пов'язаний з загальними тенденціями, які характерні для конкретного часу та місцевості. Яскравим прикладом є надзвичайно складний та вишуканий розпис синагоги в Ходорові.

Література

Інтелектуальним виявом релігійної культури народу є релігійні тексти, які умовно можна поділити на три великих групи:

- Сакральна література (її походження, а також значення для кожного віруючого догматично обумовлені; відповідно, матеріальне втілення зазвичай відзначається вагомістю),
- Коментарі та пояснення авторитетних релігійних діячів (зазвичай, ці тексти не сприймаються як священні, але містять вказівки для обов'язкового виконання),
- Інтелектуальні роздуми (розвиток філософсько-релігійних поглядів, тексти, які відображають полемічні, догматичні та ін. питання, проте не є вагомими та важливими для загалу, хоча й формують основи для тих чи інших світоглядних тенденцій цього загалу, проте не на пряму, а опосередковано (через проповіді, реформи тощо)).

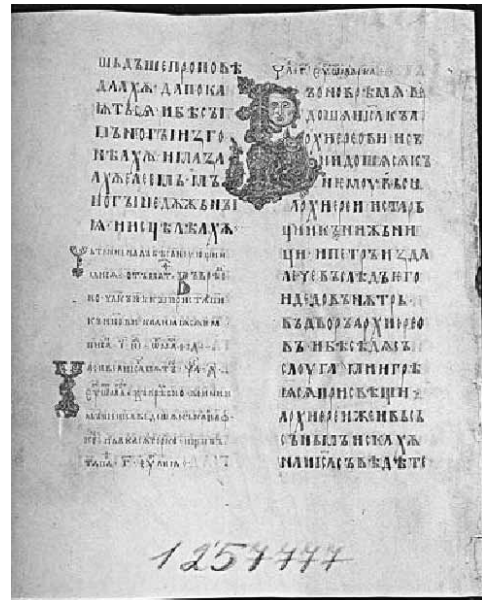
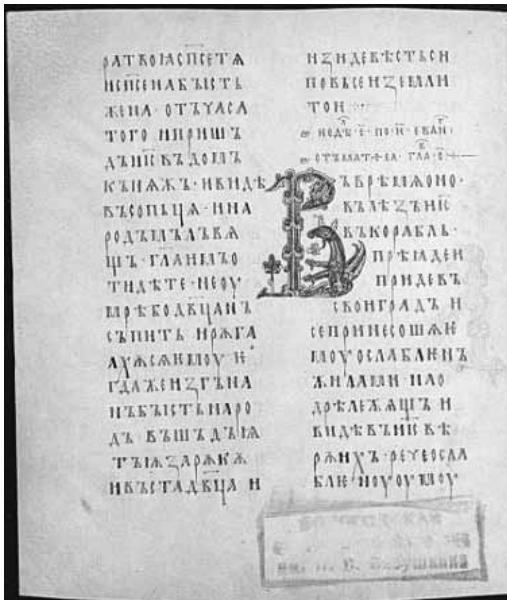
Наявність сакральних текстів у слов'ян дохристиянського періоду досі викликає суперечки в академічних колах. Єдиним матеріальним носієм є втрачений оригінал Велесової книги. В цілому, збереглося дуже мало до кирилических написів, вони є досить розрізненими та фрагментарними, і про тексти як такі мова не йде.

Розвиток релігійної літератури на теренах сучасної України починається із введенням кирилическої абетки та перекладів Біблії (в першу чергу — Євангелія). Саме ці тексти послугували основою для розвитку богословської думки та літературної культури на цих землях.

Оскільки виготовлення та оздоблення книг було дуже тривалим та дорогим процесом, то практично кожен екземпляр можна розглядати як зразок мистецтва. Ваго-

мим при цьому є те, що текст практично не зазнавав змін, проте суттєво відрізнялося оздоблення — наявність мініатюр, *буквиц*, використання чорнил різного кольору, пергородчастої емалі тощо. Особливо вражають оформлення окладів, які є взірцями не лише образотворчого, але й ювелірного мистецтва.

Традиція книжкової мініатюри прийшла на Русь із Візантії, і руські живописці спочатку у всьому додержувалися канонів, сприйнятих звідти. Протягом декількох сторіч сформувався вже чисто киево-руський стиль. Найдавніші мініатюри в руських книгах відносяться до XI в. Вони перебувають у всесвітньо відомих рукописах — Остромировому Євангелії 1056–1057 р. й Ізборнику 1073 року, написаних для князя Святослава Ярославовича, сина Ярослава Мудрого.

Остромирове Євангеліє. 1056–1057 р. Одна з найдавніших слов'янських книг. Містить 294 листа з текстом у 2 стовпчики, величезну кількість ілюстрації та орнаментів

Обидва манускрипти відносяться до числа найдавніших, створених у слов'янських країнах. В XII–XVI ст. мистецтво книжкової мініатюри переживало в середньовічній Україні розквіт. Живописці в основному створювали мініатюри, пов'язані з духовними, релігійними темами. Тому у своїй творчості вони орієнтувалися на зразки, які давали їм ікони й фрески на стінах храмів. Часом ні те ні інше не надавало необхідного матеріалу. Тоді середньовічним художникам доводилося ставати на шлях самостійного створення нових сюжетів. Аж до XVI ст. книгописання було прерогативою церковників, і вважалося богоугодною справою. Серед найвідоміших зразків — Остромирове Євангеліє та Реймське Євангеліє (хоча воно є досить суперечливим за походженням). Першим україномовним текстом вважається Пересопницьке Євангеліє.

Ізборнік Святослава. 1073 р.

Містить тексти релігійного характеру у вигляді настанов, повчань,
а також роздуми про стилістику та тропи.

Містить «груповий портрет» великого князя київського Святослава Ярославовича
і його сімейства, а також зображення церкви, що нагадує своїм силуетом
храм Святої Софії в Константинополі, столиці Візантійської імперії

Головною орнаментальною прикрасою середньовічної рукописної книги була, як правило, *заставка*. Протягом XII–XIX ст. руські книгописці й живописці виробили кілька орнаментальних стилів.

Найдавнішим з них був старо-візантійський стиль, що панував у XI–XIII ст.: урочистий, навіть трохи великоваговий, з перевагою золотої фарби. Іншою характерною рисою цього стилю були строгий геометризм і правильність форм.

В XIII–XIV ст. його змінив руський оригінальний тератологічний (від грецьк. «тератос» — чудовисько), тобто химерний, звіриний, стиль. У цьому стилі дуже багато взято з язичницької символіки, що парадоксальним образом поєднується з культурою християнською. Наприклад, силуети п'ятикупольних церков у рукописах XIII–XV ст. створюються тією же самою «дивовижною» плетінкою, і хрести виростають із голів хижих птахів. Золотописання майже зникає, улюбленими тонами стають темно-сині й небесно-голубі.

В XV–XVI ст. поширюються балканський і нововізантійський стилі. Заставки балканського стилю суворо геометричні й складаються із правильних кіл, квадратів, ромбів і вісімок із широкими петлями. Для балканського стилю характерні ніжні

трав'янисті, пастельні, смарагдові і яскраво-червоні тони. Нововізантійський стиль — підкреслено парадний і розкішний. Він відроджує в більш витончених формах забуте золотописання домонгольського періоду. Заставки нововізантійського стилю містять у собі складні композиції, що складаються із трав, квітів і плодів.

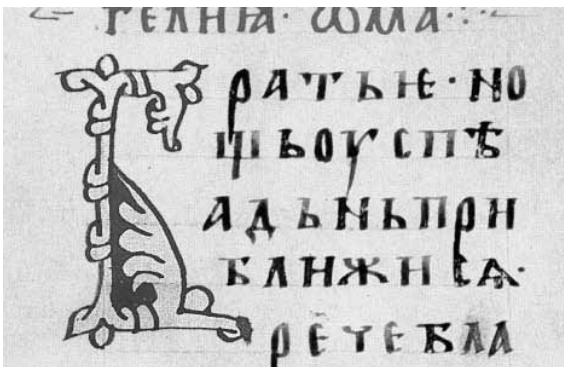

Мініатюри — багатокольоровий малюнок, який може бути в будь-якій частині сторінки

Заставки — невеликі орнаментальні або образотворчі композиції, що виділяють та прикрашують початок розділу

Винайдення книгодрукування значно спростило та здешевило процес виготовлення книг, тому писемний люд був практично повністю забезпечений сакральними текстами. При цьому навчання грамотиці у церковно-приходських школах відбувалося саме за текстами Біблії, а диякони невеличких церков часто ледь могли розібрати церковні тексти. Це спричинило шанобливе ставлення до священних текстів (як матеріальних об'єктів) та дещо зневажливе ставлення до інтелектуальних можливостей нижчого духовенства. Це знайшло своє відображення у фольклорі.

Буквиця — велика буква укрупненого розміру, що міститься на початку тексту книги, розділу, частини або абзацу, часто у вигляді рослинного або тваринного визерунку, виконаного кіновар'ю або кольоровими фарбами

Інтелектуальна релігійна традиція має дуже глибоке коріння, відзначається самобутністю і в цілому сформувала основні теми філософування в українській традиції.

Крім християнської рукописної традиції, на теренах України також активно розвивалась писемність іудейської традиції. Тора як сакральний текст може бути виключно у рукописному виконанні, з абсолютним копіюванням списку, тільки як сувій. Саме тому мистецьке оформлення безпосередньо Тори стосуватися не може, проте проявити себе майстри можуть у оздобленні *риммоніму* та *кетеру*, а також безпосередньо *тіка* або *мантли*. Здебільшого при цьому використовується традиційна символіка — гранат, корони, дзвіночки, проте присутні образи та техніки, характерні для місцевих майстрів. Неперевершені зразки Тори зберігаються не лише у сучасних синагогах України, але й у музеях.

Коран, як сакральний текст, не може бути змінений, тож і оздоблення стосується лише допоміжних елементів (полів, обкладинки). Вартує уваги те, що переклад може бути лише «перекладом змісту». Вперше повнотекстовий переклад українською мовою здійснено на початку 2012 року. Враховуючи складну долю мусульман в Україні, переважна більшість історично ціннісних зразків не збереглася, проте прекрасні взірці були збережені самими мусульманами.

СУЧАСНЕ РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

(використано публікації Л. Владиченко, Д. Горєвого, М. Васіна,
а також дані порталу risu.org.ua)

За роки незалежності збільшилась абсолютна величина релігійної мережі. В Україні ведення статистичного обліку релігійних організацій покладено на органи виконавчої влади. **Релігійними організаціями** в Україні є *релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій.*

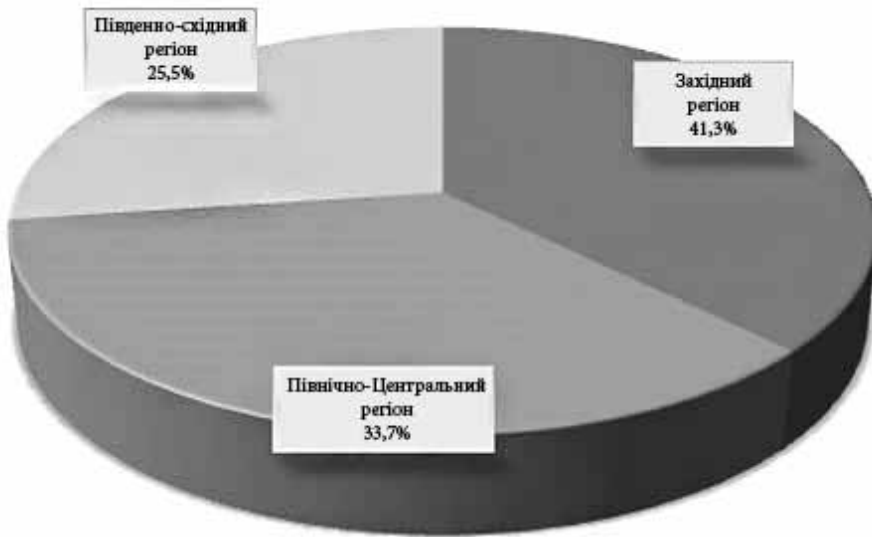
Відповідно до оприлюдненого на сайті Міністерства культури України «Звіту про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2017 р.», на початок 2016 р. року в Україні існує **34385** релігійних громад. З них 32468 є діючими зареєстрованими громадами, 854 — недіючими і ще 1063 — діють без юридичної реєстрації.

За 2016 рік громад стало на 202 більше. У той же час, за 2015 рік кількість громад зросла на 402. Для порівняння, за 2013 рік громад стало на 2065 більше, на початок **2014 р.** їх кількість становила — **35646**. Таким чином, за останні три роки кількість громад зменшилася, у першу чергу за рахунок окупованих територій, де облік не ведеться.

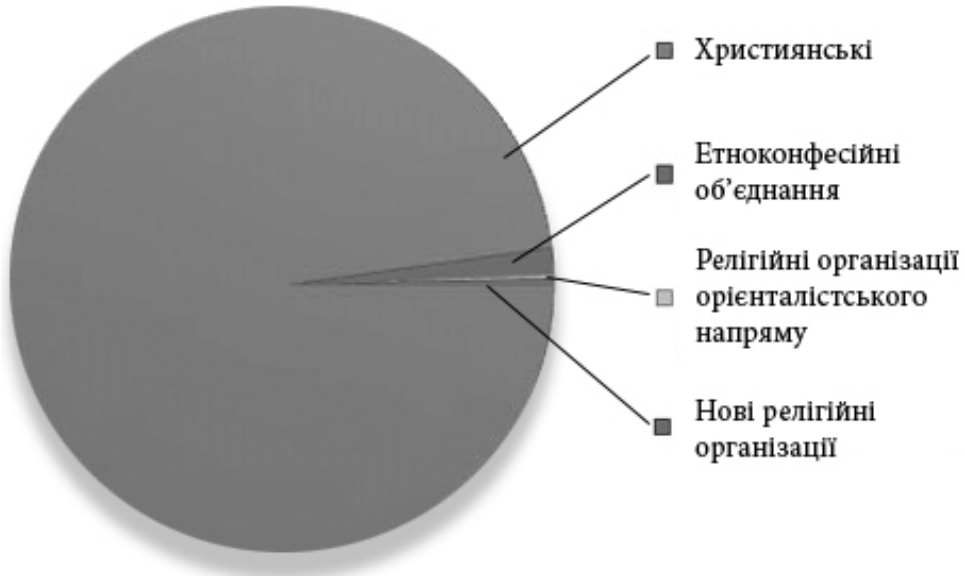
Також за останній рік зменшилася кількість монастирів і монашества: з 526 до 515 і з 6901 до 6883 відповідно.

Натомість, зросла кількість шкіл, створених релігійними організаціями — з 12179 до 12931. З них лише 9 є загальноосвітніми навчальними закладами, решта — недільними школами.

Безпосередньо найбільша кількість монастирів серед адміністративно-територіальних одиниць країни у 2016 році знаходиться у Львівській (67), Тернопільській (42) та Івано-Франківській (35) областях. Необхідно зазначити, що за останні десять років спостерігається збільшення загальної кількості монастирів на 73,4%. Проте чисельність у них ченців і черниць — лише на 36,5 відсот. Такі розбіжності в темпах зростання кількості монастирів, з одного боку, та числа ченців — з іншого, були характерні також для попереднього періоду, що дає підстави припускати, що монастирське життя церков і досі перебуває у стадії становлення. Зауважимо, що для релігійних організацій, які діють в Україні, інституція монастирів притаманна таким релігійним конфесіям і напрямкам як: православ'я, католицизм і буддизм.

Відсоткове співвідношення кількості релігійних організацій по регіонах України станом на 1 січня 2016 р.

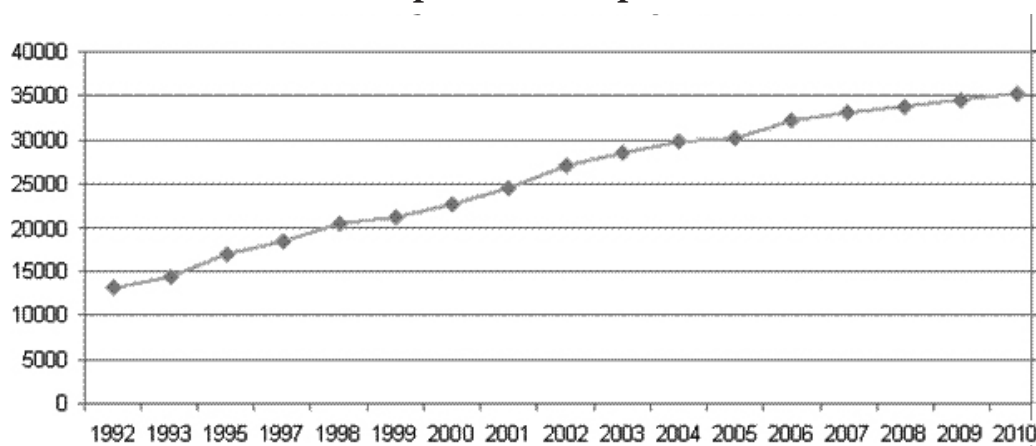

Співвідношення зареєстрованих в Україні релігійних організацій станом на 1 січня 2016 р.

Співвідношення зареєстрованих в Україні християнських напрямів станом на 1 січня 2016 р.

Кількість релігійних організацій

Таблиця № 1. Крива динаміки росту релігійних організацій в Україні

Можна констатувати, що за перші десять років незалежності абсолютна величина релігійної мережі зросла на 85,3 відсот. (станом на 01.01.2001 року в Україні діяло 24494 релігійні організації), в останні десять років спостерігається приріст релігійних організацій на 46,4 відсот. Отже, темп приросту релігійних організацій першого десятиліття незалежності України перевищує темп приросту останніх десяти років незалежності вдвічі.

В 2014 році свою віру декларували понад три четвертих українців (76%), через два роки вже 70,4%, а цього разу (2017 р.) — 67,1%. Нинішні показники зрівнялися з даними 2013 р. Подібна динаміка може пояснюватися тим, що в основному у нас в країні віруючих людей приблизно дві третини. Однак в часи суспільно-політичних катаклізмів, а особливо в умовах збройної агресії з анексією та окупацією територій, морально пригнічене населення схильне частіше звертатися у пошуках смислів до надприродних сил. Звідси і радикальний стрибок майже на 10% у буремний 2014 р. з наступним поверненням на довоєнні показники у 2017 р.

Цікаво, що різниця у кількості віруючих сильно залежить від регіону. Так, на заході країни такими себе декларують понад 91%, в той час як на півдні лише 42,7%. Також в цій частині країни кожен четвертий атеїст або агностик, а кожен п'ятий вагається між вірою та невір'ям. Спостерігається невеличкий розрив між релігійністю чоловіків та жінок, молоді та літніх людей. Другі в обох парах більш релігійні. В принципі це відповідає загальносвітовим тенденціям.

Половина опитаних громадян відповіли, що відвідають церковні богослужіння. Так, раз на тиждень і частіше в Україні в середньому ходить 12% населення. Тут знову присутня певна регіональна диференціація: на заході цей показник сягає 35%, в той час як на півдні та сході 4% і 3% відповідно. Ці ж цифри збігаються з показниками матеріальної підтримки церквам: про регулярні пожертви свідчать 23% українців на заході, 2,9% на півдні і 3,8% на сході.

У питанні релігійної терпимості істотно вирізняється схід України. Тут, в середньому на 15–20% опитаних більше вважає, що будь-яка релігія має право на існування. Найбільш нетерпимим виявився південь, тут таких всього лише 42% погоджується, а ще понад 22% вважають прийнятним існування в нашій державі тільки традиційних віросповідань. Примітно, що той же самий регіон виступає лідером і у негативному ставленні до меншин: до мусульман (32%), до юдеїв (25%) та до харизматичних християнських церков (25,6%). По відношенню до цих релігійних напрямків негативне ставлення зростає і в середньому по всій Україні.

Цікавим є і різниця у ставленні між східними та західними християнами. Так, на сході, де домінує православ'я, позитивно до римо- та греко-католиків ставляться біля 17% опитаних. Однак на заході, де проживає істотна частина католиків обох обрядів, до православних ставлення набагато краще — 87,1%. Звичайно, що слід зважати на те, що в цьому регіоні і православні представлені досить широко (58%). Однак загальну тенденцію у взаєминах між цими конфесійними напрямками підтверджує і нещодавнє дослідження американської соціологічної служби Pew Research Centre. За їхніми майже всі католики України (92%) спокійно прийняли б

православного членом своєї родини, в той же час, як тільки половина (56%) православних здатна на аналогічний крок.

Традиційним пунктом в дослідження Центру Разумкова є аналіз довіри до релігійних лідерів. Відтак, позитивну різницю між довірою та недовірою зберегли Патріархи Філарет та Святослав і очільник УАПЦ Митрополит Макарій. Єрархи продовжують мати довіру від віруючих. Цікаво, що влітку минулого року рейтинг Митрополита Онуфрія мав позитивну позначку, в той час як взимку 2016 р. владику мав негативний рівень довіри (тобто тих, хто не довіряє було більше аніж тих, хто довіряє).

Показовою є тенденція суттєвого зменшення позицій Патріарха Кирила в Україні. Так, рейтинг довіри очільника РПЦ за 7 років впав рівно в тричі, з 44,4% у 2010 р. до 14,8% у 2017 р. Рівень недовіри за цей же період збільшився майже у 2 рази, з 21,6% до 42%. Патріарху Московському в Україні продовжують вірити прихильники лише УПЦ, там таких 40%, при 23,9% недовіряючих. Ці дані підтверджуються нещодавнім дослідженням Pew Research Centre, в якому зазначається, що очільникові РПЦ довіряє лише 17% українців. Майже половина наших громадян (46%) підтримала відповідь «Патріарх або Митрополит Київський і всієї України».

Загалом лідером симпатій віруючих 2017 р. виявився Папа Римський Франциск — його підтримує понад третина українців (37,7%). Передбачувано, що найбільшу підтримку Папа отримає на заході країни, адже тут проживає його патрива — римо- та греко-католики. Цікаво, що у східному регіоні нашої держави наступнику апостола Петра довіряє лише кожен п'ятий, хоча це й не дивно, адже про акцію «Папа для України», яка призначена для допомоги постраждалим в наслідок агресії на Донбасі, не знає понад 40% мешканців цього регіону.

Примітні і взаємні показники вірян МП та КП. Так, Митрополиту Онуфрію довіряє 45,3% віруючих Київського Патріархату, а Патріарху Філарету 31,5% вірян Московського. Важливим фактором є те, що кожен п'ятий в Українській Православній Церкві не знає свого Предстоятеля. Про релігійних лідерів України найбільш обізнані представники УГКЦ, в них в середньому найнижчий показник незнання. Підтримку понад $\frac{3}{4}$ вірян цієї Церкви мають Папа Римський та Патріарх Святослав (Шевчук).

2016 р. року український журнал «Фокус» включив очільників Церков до рейтингу найвпливовіших осіб України. Патріарх Філарет, Митрополит Онуфрій, Патріарх Святослав і нещодавно спочилий кардинал Любомир Гузар зайняли відповідно 56, 57, 58 та 59 місця.

Загалом можна виокремити кілька помітних тенденцій та напрямків змін у релігійному житті українців:

- Стабілізація кількості віруючих на рівні довоєнних часів.
- Збільшення частки УПЦ КП та зменшення прихильників УПЦ. Значна втрата довіри Патріархом Кирилом.
- Зменшення морального авторитету інституту Церкви.
- Стабільно високий рівень віри, участі та приналежності в західному регіоні. Пострадянські Південь та Схід предстеляють собою більш секуляризовані

регіони, з низькою активністю у релігійному житті та з розмитотою юрисдикційною приналежністю.

- Поступове зростання негативу до релігійних меншин, зокрема юдеїв, мусульман та протестантів.
- Негативне ставлення українців до публічного прояву політиками своєї релігійності.

Україна, як і раніше, в цілому демонструє прихильність до релігійного плюралізму та забезпечення свободи совісті та релігії для кожного, незалежно від віросповідання, конфесійної належності, переконань. Взаємовідносини між державою і церквою (релігійними організаціями) формуються на партнерських засадах, особливо у сферах гуманітарної допомоги переселенцям і постраждалим від війни, капеланського служіння у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також пенітенціарного душпастирства, освіти, охорони здоров'я, волонтерського служіння.

Міжконфесійному миру та налагодженню співробітництва між державою і релігійними організаціями сприяє діяльність міжконфесійних інституцій як суб'єктів громадянського суспільства. Водночас експерти відзначають проблему налагодження дієвої комунікації між органами влади та релігійними організаціями, яка вирізняється надмірною забюрократизованістю, ситуативністю та ускладнюється неналежним рівнем відкритості. Слід констатувати, що останнім часом діалог між владою та релігійними організаціями відчутно активізувався. Проте процес комунікації ускладнює формальний підхід до діалогу та взаємодії учасників державно-конфесійних відносин, який є істотною перешкодою для повномасштабного використання потенціалу обох сторін.

При підготовці інформаційної складової використано матеріали:

1. Васін М. Свобода думки, совісті та релігії в Україні — 2016 [Електронне джерело].— Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1784%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk
2. Владиченко Л.Д. Аналізуючи таблиці... Облік і динаміка розвитку релігійної мережі України [Електронне джерело].— Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/8960-analizuyuchi-tablici-oblik-i-dinamika-rozvitku-religijnoyi-merezhi-ukrayini.html>
3. Владиченко Л.Д. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року [Електронне джерело].— Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/
4. Горевої Д. Українські віруючі та їхні Церкви: хто, де, скільки? [Електронне джерело].— Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/67281/
5. Данилкін О. Релігійні вірування циган // Людина і світ.— 1995.— № 5.— С. 20–23.
6. Исраэль бен Элизер (Бааль Шем Тов) — цадик и целитель (заголовок з екрану) [Електронне джерело].— Режим доступу: <http://cijew.com.ua/baal-shem-tov->
7. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / Відп. редактор: А.М. Колодний, П.Л. Яроцький.— К.: Т-во «Знання», КОО, 1999.—735 с.
8. Лубський В. І., Лубська М.В. Історія релігій в Україні: Підручник / В.І. Лубський, М.В. Лубська.— К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004.— 696 с.
9. Релігійна мережа в Україні за рік суттєво не змінилася (заголовок з екрану) [Електронне джерело].— Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/authorities_religious_affairs/67280/
10. Український іконопис XII — XIX ст. Національний художній музей України [Електронне джерело].— Режим доступу: <http://namu.kiev.ua/ua/print.html?printid=66>
11. Щупак І. До питання про передумови українсько-єврейських взаємин в XVII столітті [Електронне джерело].— Режим доступу: http://old.tkuma.dp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=51&Itemid=2

Відомості про автора:

Кришмарел Вікторія Юріївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Кришмарел Вікторія Юріївна

**ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ РЕЛІГІЇ
В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
У 7-8-Х КЛАСАХ**

Методичний посібник

Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Лук'яненко Л. П.

Підписано до друку 04.10.2018 р. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Newton. Друк. офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк 7,8.
Наклад 300 пр.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
тел. +38044 332-84-73.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.